

Autoenografija autanja: od A do Žic

Žic, Martina

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:017593>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-13**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za pedagogiju

AUTOETNOGRAFIJA AUTANJA: OD A DO ŽIC

Diplomski rad

Martina Žic

Mentorica: dr. sc. Marija Bartulović

Zagreb, 2023

Sažetak

Iako se opći stav o seksualnim manjinama u hrvatskom društvu mijenja u pozitivnom smjeru, još uvijek su prisutni nevidljivost, stigmatizacija i diskriminacija LGBT+ pojedinaca te oni su prisutni i u odgojno-obrazovnim okruženjima. Djeca i mladi koji otkrivaju svoj neheteroseksualni identitet u heteronormativnom društvu mogu se susresti s poteškoćama u prihvaćanju vlastitog identiteta. Osim toga, oni se susreću s različitim reakcijama u svojoj okolini te one mogu utjecati na kvalitetu razvoja njihovog identiteta. Da bi se postigla senzibilizacija društva prema potrebama LGBT+ djece i mladih, potrebno je produbiti razumijevanje o njihovom specifičnom razvoju identiteta i problemima s kojima se susreću. To se može postići i istraživanjem individualnih iskustava mladih lezbijski, gejeva, biseksualnih i transseksualnih osoba te će se u ovom radu koristiti autoetnografska istraživačka metoda utemeljena na dnevničkim zapisima jedne osobe koja pripada LGBT+ zajednici kako bi se prikazala ta jedinstvena iskustva, s naglaskom na njihovu povezanost sa školom i obitelji. Djeca i mladi koji su LGBT+ doživljavaju krizu seksualnog identiteta te mogu razviti psihološke probleme poput internalizirane homofobije, a kada se počnu autati prijateljima i roditeljima, to može biti zahtjevan proces ako se autanje događa u netolerantnoj sredini i oni mogu razviti depresiju i druge psihičke probleme. Zbog svih tih razloga, LGBT+ djeca i mladi su ranjiva skupina te je potrebno pružiti im podršku i osigurati da se osjećaju prihvaćeno unutar obiteljskog i školskog okruženja, a ulogu u postizanju toga mogu i trebali bi imati i pedagozi.

Ključne riječi: LGBT+ djeca i mladi, LGBT+ identitet, autanje

Abstract

Although the general attitude towards sexual minorities in Croatian society is changing in a positive direction, the invisibility, stigmatization and discrimination of LGBT+ individuals are still present, and they are also present in educational environments. Children and young people who are discovering their non-heterosexual identity in a heteronormative society may encounter difficulties in accepting their own identity. In addition, they encounter different reactions in their environment, which can affect the quality of their identity development. In order to sensitize society to the needs of LGBT+ children and young people, it is necessary to deepen the understanding of their specific identity development and the problems they are facing. That can also be achieved by researching the individual experiences of young lesbian, gay, bisexual and transsexual people, and this paper will use an autoethnographical research method based on the diary entries of one person who is part of LGBT+ community in order to present these unique experiences with an emphasis on their connection with school and family. LGBT+ children and young people experience a sexual identity crisis and they can develop psychological problems such as internalized homophobia. When they start to come-out to friends and parents, it can be a demanding process if the coming-out is happening in an intolerant environment and they can develop depression and other psychological problems. For all these reasons, LGBT+ children and young people are a vulnerable group and support needs to be provided for them and also it needs to be ensured that they feel accepted within the family and school environment. Pedagogues can and should play a role in achieving this.

Keywords: LGBT+ children and youth, LGBT+ identity, outing

Sadržaj

Uvod	1
Seksualna orijentacija i identitet.....	5
Osnovnoškolsko razdoblje.....	8
Propitivanje seksualnosti i kriza identiteta	9
Internalizirana homofobija.....	11
Autodestruktivno ponašanje i suicidalnost	13
Prihvatanje istospolne privlačnosti i početak intimnih odnosa	17
Počeci autanja drugima	18
Srednjoškolsko razdoblje	22
Manjinski stres	23
Viktimizacija i nasilje	24
Načini svladavanja i podrška odraslih	26
Fakultetsko (punoljetno) razdoblje	29
Konzumacija opojnih sredstava.....	30
Autanost u odrasloj dobi	31
O pisanju autoetnografije autanja	32
Autoetnografija autanja i njeni pedagoški poučci.....	36
Zaključak.....	38
Literatura.....	41

Uvod

Dugi je niz godina prošao otkad je Američko psihijatrijsko društvo 1973. odlučilo maknuti homoseksualnost s liste psihičkih poremećaja te, iako još uvijek postoje zemlje u svijetu gdje se homoseksualnost strogo kažnjava, možemo reći da su se položaj, vidljivost i emancipacija LGBT+ osoba uvelike promijenili na bolje, posebice u zemljama zapadnog svijeta. Stvari su se mijenjale i u Republici Hrvatskoj, možda sporije nego li u drugim zemljama, ali ipak jesu. Prva Povorka ponosa u Zagrebu održana je 29. 6. 2002. godine i gledajući videozapise tog događaja, možemo vidjeti ogroman broj policajaca koji štiti sudionike povorke i čuti neprestano zviždanje i neodobravanje građana koji su se okupili kako bi jasno dali do znanja da ne odobravaju Povorku ponosa, a time i pojedince koji su pripadnici seksualnih manjina.

Govna. / Ljudi su bolesni. / To su ljudi s greškom. / Samo ravno za Vrapče, tamo spadaju, tamo je veliki krug u bolnici, tamo nek hodaju, tam nek paradiraju. / Hodajte pederi, jebem vam mater.¹

Zahvaljujući mnogima koji su sudjelovali u toj Povorci ponosa i onima koji su se u tom razdoblju borili za prava seksualnih manjina, u Hrvatskoj je 2003. godine donesen Zakon o istospolnim zajednicama (NN 116/2003) kojim se istospolna zajednica označava kao pravni subjekt. Tim su zakonom donesene odluke koje se tiču prava na uzdržavanje partnera/ice, prava vezana za imovinu te prava na uzajamno pomaganje. Osim navedenog, važno je istaknuti da se tim zakonom također obuhvatilo i pitanje diskriminacije te je u Članku 21. navedeno da se „zabranjuje svaka diskriminacija, izravna i neizravna na osnovi istospolne zajednice kao i činjenice homoseksualne orijentacije." U narednim su se godinama donosile odluke koje su bile više fokusirane na diskriminaciju i zločin iz mržnje te Maričić i dr. (2016) navode da se „zakonom o suzbijanju diskriminacije (NN 85/2008) prepoznaje seksualna orijentacija, rodni identitet i rodno izražavanje kao jedna od osnova diskriminacije" te da se „u izmijenjenom Kaznenom zakonu (NN 144/2012) prepoznaje zločin iz mržnje protiv LGBT osoba kao posebno teško djelo." Iako su spomenuti zakoni, kao i drugi slični dokumenti, usmjereni prema dobrobiti pripadnika seksualnim manjinama, LGBT+

---

¹ Transkripti preuzeti iz videozapisa *Gay Pride Zagreb 2002 (with subtitles)*, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=DFFlrAWf3pQ>

osobe i dalje, u različitim razdobljima svog života, mogu biti stigmatizirane i/ili diskriminirane. To se događa i u unutar odgojno-obrazovnog okruženja, a ignoriranje i nebavljenje problematikama s kojima se susreću mlade LGBT+ osobe rezultiraju time da se stigmatizacija i diskriminacija nastavljaju. Osim navedenog, problemi tijekom razvoja i izgradnje identiteta LGBT+ djece i mladih mogu biti posljedica njihove nevidljivosti i njihovih potreba koja je prisutna u društvu, u obiteljima i u školama.

U ovom radu obrađivat ću problematiku razvoja seksualnog identiteta djece i mladih, a time sadržaj ovog rada spada u područje seksualne pedagogije. Razvoj seksualnog identiteta LGBT+ djece i mladih odvija se drugačije od heteroseksualne djece i mladih jer oni moraju naučiti kako živjeti s činjenicom da su pripadnici manjinske skupine i kako to objasniti onima oko sebe. Djeca i mladi prvo počinju shvaćati da se razlikuju od većine te to može dovesti do krize identiteta. U tom razdoblju krize identiteta djeca i mladi preispituju vlastite osjećaje, ponašanja i želje te otkrivaju da su drugačiji od drugih. Pošto živimo u heteronormativnom društvu (a i homofobnom društvu), tijekom tog razdoblja mogu se pojaviti problemi i izazovi koji će utjecati na mentalno zdravlje i sveukupnu dobrobit pojedinca, a ako se djeca i mladi osjećaju neprihvaćeno i usamljeno tijekom procesa otkrivanja svog seksualnog identiteta, moguće je da će se pojaviti i internalizirana homofobija. Ako se u društvu na svim razinama, uključujući i odgojno-obrazovne institucije, aktivno ne djeluje u smjeru promjene prema vidljivosti, emancipaciji i prihvaćanju, naspram nevidljivosti, stigmatizacije i neprihvaćanja LGBT+ osoba, kriza identiteta koja uključuje prihvaćanje vlastitog seksualnog identiteta manjine može biti naporan i bolan proces.

Nakon tog procesa otkrivanja i prihvaćanja istospolne privlačnosti, djeca i mladi susreću se sa situacijama gdje počinju otkrivati drugima oko sebe da nisu heteroseksualni, što se naziva autanjem (eng. coming-out). Coming-out proces prema Miceliju (2005) obuhvaća kako procese prihvaćanja stigme povezane sa seksualnim identitetom manjine, tako i odluke dijeljenja ove činjenice s drugima. Autanje je intiman i važan trenutak u životu svih LGBT+ pojedinaca, a ono može biti pozitivan i povezujući proces kada su prisutni prihvaćanje i odobravanje od osoba kojima se autamo. Autanje također može biti iscrpljujuć i bolan proces kada je prisutno neodobravanje, posebice kada ono dolazi od strane članova obitelji te vršnjaka i

prijatelja. Uz neodobravanje, mogu biti prisutne i druge negativne reakcije koje se manifestiraju kao homofobija ili nasilje. Iako bi obiteljsko okruženje trebalo biti mjesto gdje se djeca osjećaju prihvaćeno, a škola mjesto gdje se osjećaju sigurno (i obrnuto), tome nije uvijek tako. Različiti oblici diskriminacije i stigmatizacije LGBT+ djece i mladih često ostaju neriješeni jer se održavanjem nevidljivosti po pitanju seksualnih manjina u odgojno-obrazovnim sustavima omogućava i održavanje nevidljivosti stigmatizacije i diskriminacije njezinih pripadnika.

Da bi se društvo senzibiliziralo za potrebe LGBT+ pojedinaca te da bi se u odgojno-obrazovnom sustavu povećala njihova vidljivost, potrebna su daljnja istraživanja o ovoj tematici, posebice u hrvatskom društvenom kontekstu. Zbog toga je cilj ovog rada produbiti razumijevanje o razvoju LGBT+ identiteta i njegovih specifičnosti, a u svrhu unapređenja odgojno-obrazovnog okruženja i povećanja dobrobiti LGBT+ djece i mladih. Da bi se za njih osiguralo zdravo životno okruženje, potrebno je razumjeti njihov položaj te probleme i dileme s kojima se susreću. Da bi se postiglo produbljenje tog razumijevanja, koristit ću kvalitativnu metodu autoetnografije koju prema Custeru (2014) karakterizira autobiografsko pisanje prilikom kojeg se koriste specifična životna iskustva pojedinca koja su u odnosu sa širim socijalnim i kulturnim institucijama. Autoetnografiju kao pristup istraživanju karakteriziraju sistematsko i analitičko pisanje o osobnom iskustvu u svrhu razumijevanja kulturnog iskustva. (Ellis, 2004; Holman Jones, 2005). Sve veću popularnost autoetnografije možemo pripisati tome što kao metoda omogućava odmicanje od ustaljenih obrazaca i pristupa istraživanjima u kojima postoji jasna granica između istraživača i predmeta istraživanja.

Ja sam lezbijka. Volim žene, zaljubljujivala sam se u žene, bila sam i jesam u vezi sa ženom. To je dio mene i dio mog identiteta. Je li to glavni razlog zašto sam odlučila pisati autoetnografiju? Jedan od glavnih jest, ali nije glavni. Zapravo je glavni razlog to što sam krenula pisati dnevnike kad sam imala 11 godina i tu sam naviku održala do današnjeg dana. I velika većina cijelog tog mog razvoja (i svega što ide uz to) je ostala zapisana svih ovih godina. Arhivirani zapisi, LGBT identitet i dugogodišnja praksa autorefleksije te moja simpatija prema kvalitativnim metodama istraživanja rezultirali su time da pišem ove redove.

Autoetnografsko istraživanje karakterizira sistematska analiza osobnog iskustva te će se u ovom radu analizirati sadržaji dnevničkih zapisa s naglaskom na sadržaj koji je nastao tijekom osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja. Osim dnevničkih zapisa koji će se analizirati uz pomoć literature, u radu će također biti prisutni dijelovi koji su napisani uz pomoć prisjećanja na sva ta razdoblja da bi se detaljnije objasnio neki dnevnički zapis ili da se spomene iskustvo koje nije bilo arhivirano u dnevnicima. Nakon čitanja stotina i stotina stranica zapisa, odabrani su oni koji će vjerno prikazati doživljeno iskustvo i ključne točke razvoja homoseksualnog identiteta, a koji su važni za bolje razumijevanje potreba djece i mladih koji su pripadnici LGBT+ populacije.

Sadržaj započinje s kratkim uvodnim poglavljem o seksualnoj orijentaciji i identitetu u kojem se pojašnjavaju ti pojmovi i procesi razvoja LGBT+ identiteta te se zatim navedeni dovode u svezu s odgojno-obrazovnim okruženjem i zašto je njihovo proučavanje važno i za pedagojsku znanost. Nakon uvodnog poglavlja slijede tri glavna poglavlja koja obuhvaćaju osnovnoškolsko, srednjoškolsko i fakultetsko (odraslo) razdoblje te uz pomoć autoetnografskog pričanja govore o različitim temama koje se mogu iščitati iz naslova pojedinih potpoglavlja. U uvodnom dijelu poglavlja *Osnovnoškolsko razdoblje* kontekstualizirat ću početak propitivanja istospolne privlačnosti i objasniti pojam rodnog nekonformizma, a na to se nadovezuje pet potpoglavlja: 1) propitivanje seksualnosti i kriza identiteta, 2) internalizirana homofobija, 3) autodestruktivno ponašanje i suicidalnost, 4) prihvaćanje istospolne privlačnosti i početak intimnih odnosa te 5) počeci autanja drugima. Zatim slijedi poglavlje *Srednjoškolsko razdoblje* koje započinjem kratkom kontekstualizacijom onog što se događalo s prijelaza osnovne na srednju školu, a na to se nadovezuju tri potpoglavlja: 1) manjinski stres, 2) viktimizacija i nasilje te 3) načini svladavanja i podrška odraslih. U uvodnom dijelu poglavlja *Fakultetsko (odraslo) razdoblje* pojasnit ću dolazak na fakultet i početak studiranja, a na taj uvodni dio se nadovezuju tri potpoglavlja: 1) konzumacija opojnih sredstava; 2) autanost u odrasloj dobi te 3) o pisanju autoetnografije autanja. Nakon tog dijela rada, slijedi poglavlje o autoetnografiji i njezinim pedagoškim poučcima u kojem će se raspravljati i interpretirati dobiveni rezultati istraživanja, a rad završava zaključnim poglavljem u kojem se će govoriti, između ostalog, o ograničenjima provedenog istraživanja.

Seksualna orijentacija i identitet

Seksualnu orijentaciju možemo definirati kao privlačnost prema određenom spolu ili spolovima te ona može biti heteroseksualna, biseksualna i homoseksualna. U slučaju odsustva privlačnosti prema ijednom spolu seksualnu orijentaciju definiramo kao aseksualnost. Potreba za definiranjem i kategoriziranjem ovih pojmova bitna je kako bismo mogli bolje razumjeti da je seksualna orijentacija kompleksan pojam koji nije lako egzaktno definirati. Prema autorima Martos i sur. (2015) postoje četiri aspekta seksualne orijentacije: ponašanje, privlačnost, identitet te psihološko seksualno uzbuđenje. Posljednji se odnosi na seksualnu uzbuđenost i čime je ona psihički stimulirana, odnosno na seksualne fantazije, a Štulhofer (2004) prilikom definiranja dimenzija seksualne orijentacije navodi da neki autori seksualnu privlačnost i seksualne fantazije smještaju u jednu kategoriju, dok ih drugi razdjeljuju. Bailey i sur. (2015) navode da se seksualno ponašanje sastoji od seksualnih interakcija između osoba istog ili različitog spola te prema tome seksualna privlačnost može biti usmjerena prema istom spolu, oba spola ili različitom spolu. Posljednji aspekt seksualne orijentacije, seksualni identitet, prema njima se definira kao samopoimanje pojedinca da je homoseksualna, biseksualna ili heteroseksualna osoba.

Još je uvijek nepoznanica koliki je uistinu broj LGBT+ pojedinaca u društvu, no sve je veći broj istraživanja koja pokušavaju razjasniti odgovor na to pitanje. Takva istraživanja su važna jer je razumijevanje veličine lezbijske, gay, biseksualne i transseksualne (LGBT) populacije bitno kako bi se djelovalo u smjeru informiranja javnosti o njihovim potrebama, ali i da se razjasni potencijal za istraživanje tema povezanih s LGBT pojedincima (Gates, 2011). Seksualna orijentacija se može mjeriti na različite načine, ispitujući identitet, ponašanje, privlačnost ili čak fizičku uzbuđenost, ali najčešće se koriste upitnici samoidentifikacije od kojih je Kinsleyeva skala najpoznatija. Bailey i dr. (2015; 49) ističu da je ona samoidentifikacijski instrument te to „ima smisla jer je često optimalna- koga je bolje pitati o seksualnoj orijentaciji ljudi nego li ljude o kojima želimo to saznati?" Iako se to čini kao najbolji način mjerenja, Gates (2011) i Bailey i sur. (2015) ističu kako podaci mogu biti različiti i ovisiti uvelike o tome koje se područje orijentacije mjeri. Metaanalizom devet istraživanja koja su se provodila u razdoblju između 2005. i 2010. godine, Gates (2011) je utvrdio da je postotak LGB

populacije varirao od najnižih 1.2% do 5.6% kad se ispitivala samoidentifikacija pojedinaca. U četiri od navedene studije su se ispitivala i seksualna ponašanja i seksualna privlačnost te je utvrđeno da je „dva do tri puta veća vjerojatnost da će odrasli reći da ih privlače pojedinci istog spola ili da su imali istospolna seksualna iskustva nego li što će se samoidentificirati kao LGB." (Gates, 2011, 5) Ako je otprilike 3% populacije LGBT, možemo reći da će skoro u svakom razredu u kojem ima otprilike 30 učenika biti prisutan barem jedan pojedinac koji se već identificira ili će se tek identificirati kao pripadnik LGBT+ zajednice.

Većina stanovništva je heteroseksualna te se nameće pitanje hoće li homoseksualna (ili biseksualna) orijentacija imati ulogu u razvoju pojedinca te hoće li razvoj seksualnog identiteta LGB+ djece i mladih biti drugačiji od većine? Seksualni identitet je važan dio identiteta svakog pojedinca te se on, kao i drugi identitetski aspekti pojedinca, razvija i oblikuje uz pomoć i unutar različitih okruženja, među kojima su najvažniji obiteljsko okruženje kao mjesto primarne socijalizacije te školsko okruženje u kojem se odvijaju socijalizacija, odgoj i obrazovanje. Iako su obitelj i škola mjesta gdje bi se djeca i mladi trebali osjećati zaštićeno, voljeno i prihvaćeno, to nije uvijek tako. Različitosti nisu uvijek prihvaćene kao pozitivne i nisu uvijek odobravane, bilo od strane članova obitelji, učitelja, prijatelja, vršnjaka ili šire okoline. Seksualni identitet može postati individualna karakteristika čije ignoriranje i neprihvatanje u netolerantnom, heteronormativnom i homofobnom društvu i odgojno-obrazovnim okruženjima, može negativno utjecati na zdravi razvoj pojedinca, dok njegovo prihvaćanje od strane drugih može imati pozitivan utjecaj na pojedinca.

D'Augelli navodi šest procesa koji utječu na razvoj LGBT identiteta, a to su: „napuštanje heteroseksualnog identiteta, razvijanje lezbijskog ili gej identiteta, razvijanje lezbijskog ili gej socijalnog identiteta, postajanje lezbijskim ili gej potomkom, razvijanje lezbijskog ili gej intimnog statusa te ulaženje u lezbijsku ili gej zajednicu." (D' Augelli, 1994; prema: D'Augelli i Patterson, 2001) Nešto raniji model razvoja seksualnog identiteta teoretizirao je i Troiden 1989. godine i njegov razvoj je podijelio na sljedeća četiri stadija: „ (a) *senzibilizacija*- koja može uključivati prvu istospolnu privlačnost osobe i njeno prvo preispitivanje svoje heteroseksualne socijalizacije; (b) *identitetska zbunjenost*- razdoblje rane i srednje adolescencije koje je

obilježeno unutarnjim nemirom i započinjanjem istospolne spolne aktivnosti; (c) *identitetsko preuzimanje*- kada se mladi identificiraju kao LGB i počinju otkrivati svoje "pravo ja" odabranim ljudima i traže zajednicu među drugim LGB osobama; i (d) *predanost*- koja je obilježena početkom istospolne romantične veze i razotkrivanjem širokom broju heteroseksualnih osoba." Istražujući razvoj seksualnog identiteta LGBT+ pojedinaca, procesa koji na njega utječu i mogućih faza koje ga obilježavaju, zaključujemo da je on individualni proces u smislu samootkrivanja i socijalizacijski proces u smislu da se odvija u različitim društvenim okruženjima i s različitim ljudima.

U nastavku rada spominjat ću neke od faze i procesa koje su teoretizirali autori poput D'Augellija i Troidena, kao i *prekretnice seksualnog identiteta* i *prekretnice otkrivanja* o kojima pišu Martos i sur. (2015), ali će naglasak biti na njihovoj praktičnoj kontekstualizaciji. Krećući od pretpostavke da je krajnji cilj pedagogijske znanosti dobrobit svakog pojedinca, kao i unapređenje odgojno-obrazovnog okruženja i društva u cjelini, smatram da istraživanje razvoja homoseksualnog identiteta ima dvostruki potencijal. S jedne strane, istraživanje specifičnih problematika s kojima se susreću djeca i mladi za vrijeme razvoja LGBT+ identiteta pridonosi širenju znanja o njihovim potrebama, čime se proširuje i spoznaja o tome kako im pružiti kvalitetnu podršku i pomoć tijekom odrastanja. S druge strane, istraživanje povezanosti LGBT+ identiteta i različitih društvenih zajednica i pojedinaca koji su njihov dio, pridonosi širenju znanja o tome kako informirati, obrazovati i senzibilizirati sve one s kojima LGBT+ djeca i mladi dolaze u kontakt za vrijeme odrastanja, od roditelja do vršnjaka i učitelja.

Dragi Dnevniče, Ovo je prvi dan da pišem. Obično ću zapisivati sve ono što mislim da je potrebno: to su kratki sadržaji mog cijelog dana, moje misli o životu, što mi je bilo najljepše što mi se taj dan dogodilo.. (27.8.2007.)

Iako su neki od dnevničkih zapisa koji će se u narednim poglavljima navoditi zastarjeli (neki od njih su zapisani prije 15 godina), smatram da je problematika koja će se u njima analizirati i dalje aktualna. Također, smatram da su tim dnevničkim zapisima na jedinstven način zabilježene određene situacije i procesi s kojima se susreću djeca i mladi prilikom izgradnje LGBT+ identiteta. Na Vama je da procijenite jesam li u krivu ili ne nakon što pročitate što Vam imam za reći.

Osnovnoškolsko razdoblje

Prije analiziranja razdoblja viših razreda osnovne škole koji su važni za ovaj rad, htjela bih spomenuti neka od rodno netipičnih ponašanja koja su u mom odrastanju bila prisutna i ranije. Iako nije nužno, pojava rodnog nekonformizma u djetinjstvu može biti jedan od indikatora potencijalne istospolne privlačnosti kod djece i mladih. Bailey i dr. (2015, 57) na temu rodnog nekonformizma u djetinjstvu navode da on „kod djevojčica uključuje oblačenje kao dječaci i igranje s njima, pokazivanje interesa za natjecateljske sportove i grubu igru, manjak interesa za konvencionalne igračke za djevojčice poput lutki ili šminke te želje da se bude dječak." Tu valja naglasiti prema autorima da se ono javlja već u predškolskoj dobi te da se može primijetiti i definirati tako kada je kod djeteta prisutno nekoliko od navedenih karakteristika i kada se one ponavljaju.

Kao mala nisam voljela nositi haljine. Jednostavno se nisam osjećala ugodno kad bih imala haljinu na sebi. Također, igranje s lutkama me nikad nije previše zanimalo, više su mi se sviđali legići. Roditelji me nisu prisiljavali da nosim nešto što mi se ne sviđa i nisu pokušali utjecati na to kakve će mi se igračke sviđati. Dopuštali su mi da budem svoja. Predškolsko razdoblje, kao i niži razredi osnovne škole obilježeni su igranjem s dječacima i djevojčicama, podjednako. Tijekom nižih razreda osnovne škole počinju se među vršnjacima javljati prve simpatije i zaljubljenosti i one se događaju između dječaka i djevojčica, ne između dvoje dječaka ili dvije djevojčice.

Dolaskom u više razrede osnovne škole počinjemo biti u pubertetu i svi se počinjemo mijenjati- naša tijela počinju izgledati drugačije, a naša ponašanja postaju ozbiljnija. U tom periodu svog života počinjem pisati dnevnik i osjećam da je nešto drugačije, da se možda razlikujem od drugih u svom razredu. To razdoblje odgovara prvim dvjema fazama senzibilizacije i identitetske zbunjenosti kod Troidena, odnosno procesima napuštanja heteroseksualnog identiteta i razvoja gej ili lezbijskog identiteta kod D'Augellija. To su ujedno i prve prekretnice seksualnog identiteta koje se koriste „za prepoznavanje životnih događaja koji označavaju kada pojedinac prvi put prepozna, istražuje ili prihvaća svoju istospolnu seksualnu privlačnost ili identitet." (Floyd i Stein, 2002; Grov, Bimbi, Nanin i Parsons, 2006.; Parkovi i Hughes, 2007.; Savin-Williams i Dijamant, 2000; prema: Martos i sur.,2015, 2).

Propitivanje seksualnosti i kriza identiteta

Kako god odlučili imenovati u literaturi početak razvoja homoseksualnog ili biseksualnog identiteta, on uvijek započinje pojedinčevim osvještavanjem privlačnosti prema osobama istoga spola te se to osvještavanje može dogoditi u različitoj dobi, a u prosjeku se ono događa u dobi od 10 godina (Bailey, 2015; D'Augelli, Patterson, 2001; D'Augelli, Grossman i Starks, 2005; prema: Maričić i dr., 2016). Kako će pojedinci doživjeti osvještavanje istospolne privlačnosti ovisit će uvelike o njihovom okruženju i pojedincima s kojima su okruženi, poput roditelja, obitelji, prijatelja, vršnjaka, ali će također ovisiti i o njima samima. Pozitivan utjecaj okoline u tom procesu može biti ostvaren time da se homoseksualnost spominje u pozitivnom kontekstu te da je prisutno njeno prihvaćanje i podržavanje, dok negativan utjecaj okoline može biti prisutan kada se homoseksualnost ne prihvaća ili kad se o njoj uopće ne govori. Ako u društvu postoji pretpostavka da su svi heteroseksualni, to dovodi do toga da LGBT+ pojedinci imaju nevidljivi status, a nakon što postanu vidljivi oni mogu biti stigmatizirani tako da ih se smatra neprirodnima i zbog toga drugi mogu smatrati da ih se smije i diskriminirati. (Herek i sur., 2009; Set i Altinok, 2016)

Moje znanje o seksualnim manjinama u trenutku kad sam se počela pitati privlače li me osobe istog spola je bilo minimalno. Da postoje lezbijke i gejevi sam samo površno znala od svojih vršnjaka, a biseksualnost mi je bila potpuno nepoznati pojam. Par dana nakon mog dvanaestog rođendana prvi put spominjem riječ lezbijka u svom dnevniku:

Jučer smo ja i Sara pričale o svemu i svačemu. Čak i o tome kako nam je kad se ljube dve ženske ili dva muška. Meni je to u redu. Ništa mi se neće dogoditi.... A voljela bih iskusiti to... Ne da sam lezbijka ili nešto, ali mislim da sam neko vrijeme i bila. Ono: u neku poznatu glumicu ili pjevačicu. (27.10.2007.)

Nevidljivi status LGBT+ osoba te njihova stigmatizacija i diskriminacija prisutni su u društvima gdje prevladava heteroseksizam. Heteroseksizam se može definirati kao „ideologija prisutna u institucionalnim praksama koje djeluju u smjeru stvaranja nepovoljnog položaja seksualnih manjina" (Herek i sur., 2009, 2) i karakterizira ga ideja da je „heteroseksualnost prihvaćena kao jedina ispravna, legitimna, zdrava i prihvatljiva seksualna orijentacija te da su homoseksualnost i biseksualnost podređene

heteroseksualnosti" (Set i Altinok, 2016, 136). On može biti prisutan na društvenoj razini i individualnoj razini te se može perpetuirati kroz javne, zdravstvene i obrazovne institucije ili putem pojedinaca- roditelja, učitelja i drugih pojedinaca, poput školskih vršnjaka.

Istovremeno dok počinjem uviđati da postoji stav među mojim vršnjacima da je homoseksualnost čudna, počinjem osvještavati da je kod mene možda prisutan neki oblik istospolne privlačnosti. Pošto sam svjesna da se homoseksualnost ne prihvaća u mojoj okolini, odlučujem odvojiti čin homoseksualnosti od identificiranja homoseksualnosti kako bih opravdala vlastite misli i želje povezane s istim spolom.

I ne razumim šta je svima čudno kad se dvi ženske poljube ili zažvale... Ne mora značit da su lezbe... Iskreno; ja bi to željela probat, da vidim kako je... (07.11.2007.)

Djeca i mladi „internaliziraju socijetalni heteroseksizam od ranih godina" (Herek, 1997, 1) i unutar heteronormativne okoline te zbog toga postoji mogućnost da će za vrijeme njihovog osvještavanja istospolne privlačnosti biti prisutan određeni konflikt ili zbunjenost, a taj se period u literaturi naziva krizom identiteta. „To je razdoblje u kojem se pojedinci bore sa shvaćanjem što istospolno privlačenje znači za njih i ono što su zapravo. Drugim riječima, njihov inače 'normalni' identitet je poljuljan s ovim nadolazećim osjećajima i oni moraju preispitati svoj identitet." (Miceli, 2005) Koliko dugo će trajati kriza identiteta mladih LGBT+ osoba i na koji način će se ona odvijati, ovisit će o mnogo čimbenika i kod svakog pojedinca bit će jedinstvena. Ono što je važno napomenuti o utjecaju drugih u tom procesu jest da se pokazalo da su „pojedinci koji su odrasli u okruženju s podržavajućim odgajateljima razvili sposobnost da se ponašaju suosjećajno prema sebi" (Set i Altinok, 2016, 141). U slučajevima odsustva podržavajućih odgajatelja, roditelja i učitelja i u okruženju gdje se stigmatizira homoseksualnost, kriza identiteta može biti veoma zahtjevan period za djecu i mlade. Za vrijeme tog perioda mogu se pojaviti različiti problemi koji mogu negativno utjecati na emocionalnu i psihološku, ali i fizičku dobrobit i zdravlje pojedinca te ćemo se iz tog razloga u sljedećem poglavlju baviti pojmom internalizirane homofobije i na koji način se ona može manifestirati kod pojedinaca za vrijeme propitivanja i kasnijeg prihvaćanja vlastitog identiteta seksualne manjine.

Internalizirana homofobija

Internalizirana homofobija jest, prema Hereku i dr. (2009), oblik internalizirane seksualne stigme koji se objašnjava kao predrasuda koja je usmjerena na sebe i ona se zasniva na pojedinčevom prihvaćanju i slaganju s negativnim društvenim stavovima prema homoseksualnosti. Internalizirana homofobija ima višestruke negativne utjecaje na pojedince i može se manifestirati na različite načine, a neki od njih su izolacija, strah od samootkrivanja, samozavaravanje i glumljenje kao da netko nije homoseksualan/biseksualan, mržnja prema sebi, sram, neodobravanje homoseksualnosti, itd. (Malyon, 1982; Shildo, 1994; Öztürk & Kindapi 2011; prema: Set i Altinok, 2016). Osim internalizirane homofobije koju doživljavaju LGBT+ pojedinci tijekom svog odrastanja, oni također mogu razviti psihološke probleme i zbog eksternalizirane homofobije koja se doživljava od strane drugih, bilo u obliku stigmatizacije, diskriminacije ili nasilja. O toj vrsti homofobije bit će nešto više riječ u dijelu o srednjoškolskom obrazovanju, ali ju je važno spomenuti kao još jedan od faktora zašto bi pojedinci mogli razviti negativne osjećaje prema vlastitoj homoseksualnosti u razdoblju kada preispituju vlastitu istospolnu privlačnost i što to za njih znači. U svom istraživanju o internaliziranoj homofobiji autori Set i Altinok navode da je ona važan koncept za neheteroseksualne pojedince zbog četiri razloga: a) ona ima značajan utjecaj na mentalno zdravlje, b) ona je rezultat odrastanja u kulturi koja kritizira homoseksualnost, c) važno je smanjiti razinu internalizirane homofobije terapijom kako bi se poboljšalo mentalno zdravlje te je d) ona važan oblik za objašnjavanje individualnih psiholoških poteškoća kod neheteroseksualnih pojedinaca. (Shidlo, 1994; prema: Set i Altinok, 2016) Upravo zbog prisutnosti seksualnih predrasuda od strane drugih u obliku homofobije ili od sebe samih u obliku internalizirane homofobije, djeca i mladi koji otkrivaju da su možda pripadnici seksualne manjine postaju i jesu ranjiva skupina.

U narednim tjednima sam promišljala o istospolnom činu i istovremeno sam se počela osjećati tužnije i usamljenije. Dnevnički zapisi iz tog razdoblja počinju u podjednakoj mjeri obuhvaćati misli o istospolnoj privlačnosti i misli o depresivnim osjećajima. Da je dvoje na neki način povezano otkrivam ovako:

Mislim da znam jedan razlog zbog čega sam u depresiji!!!!!!! Ja želi probati kako je to poljubiti se sa ženskom i zato sam u neizvjesnosti!!!! To je razlog!!!! Tako sam sretna!!!! Toooooooooooooooooo!!!! Napokon sam shvatila zbog čega sam u depresiji!!! Koliko sam sad napravila!!!! (...) Ne osjećam se kao da sam lezbijka, možda lezbijke kad su male počinju voljeti ženske baš kao ja sad.... Ali nisam sad u neku žensku bila nešto posebno zaljubljena.. (2.1.2008.)

Internalizirana homofobija može se manifestirati kroz određene stavove poput želje da se ne bude homoseksualna ili biseksualna osoba, ali i u obliku pojave straha ili srama zbog vlastite istospolne privlačnosti. Istraživanja internalizirane homofobije pokazala su da je njena viša razina prisutna kod LGBT+ pojedinaca koji se osjećaju krivima zbog vlastite seksualne orijentacije i kod onih koji je povremeno skrivaju (Yolač i Merić, 2020) te da je povezana s manjom otvorenosti prema vlastitoj seksualnoj orijentaciji i nižim osjećajem pripadanja gay ili lezbijskoj zajednici (Herek i sur.,1997, 3). Djeca i mladi u okruženjima gdje su prisutni nevidljivost i stigmatizacija LGBT+ osoba mogu razviti psihološke probleme i početi se izolirati od drugih. Pošto su homoseksualci u društvu općenito manje prihvaćeni nego li lezbijke i češće su diskriminirani, internalizirana homofobija će biti prisutnija kod muškaraca, nego li kod žena, a također će biti prisutnija kod biseksualnih osoba, nego li kod homoseksualnih osoba. (Herek i sur., 1997; Yolač i Merić, 2020) Razlog zašto bi biseksualne osobe imale veću razinu internalizirane homofobije nego li homoseksualne mogao bi biti taj što, osim što proživljavaju krizu identiteta i stigmatizaciju kao i ostali pripadnici LGBT+ skupine, također osjećaju da ne pripadaju ni zajednici homoseksualnih ni heteroseksualnih osoba.

Osjećala sam da me privlače djevojke, iako nisam probala poljubiti nijednu. Kod mene se pojavila internalizirana homofobija u obliku da mi se činilo odbojnim da sam lezbijka te ideje da trebam psihološku pomoć jer me uzbuđuje pomisao na žene. Osim toga, u meni se javljao strah od obznanjivanja drugima da me privlače djevojke.

Ja se Marini to bojim priznati, jer ne znam kakva bi njena reakcija bila... Bojim se da me neće htjeti pogledati u oči. Ne želim postati lezbijka... (28.1.2008.)

Čak sam razmišljala o tome kako su Franka i Marina zabrijale... A mene je to napalilo. Koja sam ja luđakinja. (11.2.2008.)

Autodestruktivno ponašanje i suicidalnost

Odrastanje u okruženju gdje je heteroseksualnost norma te je homoseksualnost nevidljiva mogu dovesti do osjećaja depresije, usamljenosti te niskog samopoštovanja što može rezultirati time da se djeca i mladi počnu kažnjavati zato što su drugačiji. Jedan od oblika takvog kažnjavanja, koje u suštini prikazuje neprihvatanje i mržnju prema sebi, jest samoozljeđivanje. Iako sam prakticirala samoozljeđivanje za vrijeme ove krize identiteta (a i kasnije), to samoozljeđivanje je bilo nesuicidalno. Ono se definira kao „direktno i namjerno, samonaneseno oštećenje vlastitog tjelesnog tkiva bez svjesne suicidalne namjere.” (Nock, 2010; prema: Ercegović i dr., 2018, 458) Kad sam se počela samoozljeđivati, nisam to povezivala s otkrivanjem vlastite seksualne orijentacije, ali u literaturi nailazimo na podatke da su autodestruktivno ponašanje i suicidalne misli povezane s razvojem seksualnog identiteta manjine. Prema rezultatima istraživanja McDermott i dr. (2008, 816) među LGB ispitanicima, „19% njih je pokušalo autodestruktivno ponašanje jednom i 8% ih je bilo autodestruktivno više od jednom zbog problema povezanih sa seksualnom orijentacijom. No, za one koji su naveli da su bili zlostavljani u školi, ove brojke drastično rastu te je 30% njih višestruki broj puta bilo autodestruktivno.” U ovom periodu mog preispitivanja identiteta još nitko osim mene nije znao za moju privlačnost prema ženskom spolu te nisam bila izložena diskriminaciji i homofobnim napadima, ali sam bila svjesna stigmatizacije s kojom bih se mogla susretati i zbog toga se javila internalizirana homofobija koja se ujedno manifestirala i kroz autodestruktivno ponašanje. Autori Ercegović i dr. (2018) navode da poteškoće u formiranju identiteta u adolescenciji imaju važnu ulogu u nastanku i održavanju nesuicidalnog samoozljeđivanja u adolescenata. Formiranje identiteta u djetinjstvu i adolescenciji također uključuje i formiranje seksualnog identiteta i mogu se pojaviti višestruke poteškoće, a ako u okruženju djeca i mladi nemaju ili osjećaju da nemaju podršku prijatelja i uzora poput roditelja i učitelja, to može rezultirati problemima u razvoju zdravog identiteta pojedinca.

Sad ti želim reći da se samoozljeđujem. Ali ne da si režem žile ili potkoljenice.... Pišem neke stvari po rukama... Sa šestarom. (2.1.2008.)

Što mi se događa?? Jesam li dobro? Imam li neki problem?? Režem si kožu iglom za šestar... To nije normalno... Nisam ti to rekla?? Ili jesam?? (9.2.2008.)

Strah da ću postati lezbijka, ideja da je homoseksualnost psihički problem i percepcija nepodržavajuće okoline kod mene su rezultirali time da se počinjem kažnjavati. Moje samoozljeđivanje započinje u isto vrijeme kao i propitivanje seksualnosti i ono je bilo direktno povezano s poteškoćama u formiranju seksualnog identiteta. Kako to da nitko nije primijetio da se samoozljeđujem? Dobro sam znala da to nije nešto što se smije raditi pa sam to i skrivala- nosila sam narukvice i duge rukave da sakrijem te ozlijede ili sam pisala s markerima preko njih da nitko ne vidi. Bilo me strah tražiti pomoć jer je to značilo da moram priznati da me privlače žene.

U ovom razdoblju, uz samoozljeđivanje, počele su se pojavljivati i suicidalne misli. Iako neheteroseksualne žene prema istraživanjima imaju nižu razinu internalizirane homofobije nego li muškarci, kada govorimo o suicidalnim mislima, one su bile najzastupljenije kod biseksualnih žena (40,8%), zatim kod lezbijki (26,2%) te heteroseksualnih žena (13,2%). Kod muškaraca je najniža zastupljenost bila kod heteroseksualnih muškaraca (9,5%) te podjednako kod biseksualnih i homoseksualnih muškaraca- 23 i 21 % (Björkenstam, C. i dr., 2016). Prema navedenim podacima, gejevi, lezbijke i biseksualne osobe su više od dvostruko puta skloniji suicidalnim mislima nego li heteroseksualne osobe. Te suicidalne misli javljaju se također kao posljedica internalizirane homofobije u obliku osjećaja bezvrijednosti i niskog samopoštovanja ili kao posljedica neprihvatanja seksualnih manjina od strane osoba u njihovom okruženju ili na razini društva.

Danas mi je želja za samoubojstvom bila stvarno jaka. (...) Ja se stvarno osjećam krivom za neke stvari, kao da na svojim leđima nosim svu bol, očaj i nesreću svih ljudi na svijetu. Nepodnošljivo je. Mogu to prekinuti samoubojstvom..... Ovo nikome ne bi pokazala na cijelom svijetu!!!! Toliko mi je ovo tajno da nikom ama baš nikom ne bi ovo pokazala. (3.1.2008.)

Depresiju sam doživljavala već nekoliko puta... U jednoj sam došla čak toliko nisko da razmišljam o samoubojstvu... Pitam se ponekad jesam li trebala to napraviti. Trebam li to napraviti.... Možda i trebam... Možda je to moj cilj na Zemlji... (7.3.2008.)

Autori Johnson i sur. (2013, 56) navode da „ne postoje mjerodavni podaci o učestalosti samoubojstva među LGBT+ osobama zato što ta informacija obično nije navedena u smrtovnicama" te da je „nužno promatrati rizike povezane s mentalnim zdravljem, ideje o samoubojstvu i pokušaje samoubojstva među LGBT+ osobama." U mom slučaju su bile prisutne suicidalne misli i autodestruktivno ponašanje, ali si nikad nisam pokušala oduzeti život, no smatram da je nužno spomenuti pokušaje samoubojstva kao najozbiljniji problem koji se može pojaviti kod djece i mladih kao rezultat internalizirane homofobije, diskriminacije i nasilja. Suicidalne misli su dva puta prisutnije kod LGBT+ pojedinaca, a ti postoci su još značajniji kada je riječ o pokušajima samoubojstva- „kod biseksualnih žena 19,2% je odgovorilo da su pokušale počinuti suicid, dok je na isto pitanje 5,6% lezbijski i 3,8% heteroseksualnih žena odgovorilo potvrdno. Kod muškaraca je situacija nešto drugačija, te je najveći postotak gay muškaraca (10%) odgovorio potvrdno, zatim biseksualnih 6,3% te najmanje heteroseksualnih muškaraca (2,2%)" (Björkenstam, C. i sur., 2016).

Misli o samoubojstvu bile su prisutne do trenutka prihvaćanja istospolne privlačnosti i početka autanja, a nakon toga su prestale. S druge strane, moje samoozljeđivanje se nastavilo do kraja osnovne škole, a tijekom srednje škole i fakulteta sam samo par puta pokleknula starim navikama pa sam se išarala žiletom gdje god sam stigla.

Prema istraživanju Ercegović, N. i dr. (2018, 463) niz je načina na koji su se adolescenti samoozljeđivali: „rezanjem, urezivanjem riječi i znakova, grebanjem, zabadanjem oštih predmeta, paljenjem, udaranjem šakom, griženjem, namjernim sprječavanjem cijeljenja rana, trljanjem kože i udaranjem glavom, pri čemu je rezanje najčešći oblik, prisutan kod svih adolescenata." U mom slučaju, samoozljeđivanje je započelo urezivanjem riječi i znakova, jednom sam se palila i nekoliko puta sam trljala kožu, a najčešće sam se rezala i namjerno sprječavala da te rane zacijele u periodu od 2 godine.

Na početku sam se rezala po rukama, a kada sam bila uhvaćena u tome da se samoozljeđujem mi se zabranilo da to radim. Pošto ruke više nisu bile opcija jer su rezovi na njima bili lako vidljivi, posljednjih 6 mjeseci osnovne škole sam se rezala po grudima. Rezovi su kao podsjetnik na borbu i to da sam je preživjela i da sam sada jača.

Režem se. Da. Režem se. Žiletom. Savršeno oštrim, koji reflektira svjetlost i koji prolazi mojom kožom i mesom. Ne mogu prestati. (2.4.2009.)

Problem jest u tome što „trenutni biomedicinski i psihijatrijski modeli samoozljeđivanja i samoubojstva individualiziraju problem, emocionalne probleme patologiziraju i isključuju društvene, ekonomske i kulturne faktore koji bi mogli utjecati na samoozljeđivanje mladih i njihovo traženje pomoći." (Alder i Alder, 2011; Chandler i sur., 2011; Inckle, 2010; prema: McDermott, 2015, 564) Individualiziranjem problema autodestruktivnog ponašanja kod LGBT+ djece i mladih prebacujemo svu odgovornost na njih same i time izostaje odgovornost obitelji, škole i društva u cjelini za pojavu takvih ponašanja, kao i odgovornost da se takva ponašanja mogu zaustaviti. Da bi se to postiglo, potrebno je aktivno djelovati u smjeru edukacije svih odgojno-obrazovnih djelatnika koji će zatim djelovati u smjeru informiranja roditelja i učenika o potrebama LGBT+ pojedinaca i na koji način oni mogu pomoći da njihov specifičan proces izgradnje seksualnog identiteta bude pozitivan i da ih podržavaju. Zato bi „primarna prevencija trebala ciljati na škole i uključivati školske psihologe, kao i edukaciju o LGB osobama, za učitelje i za učenike." (Björkenstam, C. i sur., 2016, 900)

Pojava autodestruktivnog ponašanja, ali i internalizirane homofobije, može se dogoditi u vrijeme propitivanja seksualnog identiteta, ali se također može pojaviti i u kasnijim fazama razvoja seksualnog identiteta, poput autanja drugima. Roditelji, učitelji, vršnjaci i drugi pojedinci mogu reagirati na tu novost neprihvatanjem, ali i podržavanjem. Negativne reakcije bližnjih mogu postati okidački faktori za pojavu depresije, izolacije i autodestrukcije te u najozbiljnijim slučajevima i do pokušaja samoubojstva, a njihove pozitivne reakcije mogu djelovati kao zaštitni faktori. Tako se u literaturi identificiraju tri zaštitna faktora: obiteljska povezanost, odrasli koji brinu te sigurnost u školi, a osim navedenih još su važni i podrška roditelja i vršnjaka" (D'Augelli, 2002, Heck, Flentje i Cochran, 2011; Kidd i drugi, 2006; prema: Johnson i sur., 2013). Drugim riječima, edukacijom roditelja možemo povećati razinu obiteljske povezanosti između LGBT+ djece i mladih i njihovih obitelji; edukacijom učitelja, nastavnika i drugih odgojno-obrazovnih djelatnika možemo osigurati da se LGBT+ pojedinci osjećaju shvaćeno, prihvaćeno i zaštićeno u odgojno-obrazovnim ustanovama; edukacijom osoblja i učenika možemo osigurati da su škole mjesta gdje se oni uvijek mogu osjećati sigurno.

Prihvatanje istospolne privlačnosti i početak intimnih odnosa

Nakon početne svjesnosti istospolne privlačnosti i krize identiteta, sljedeće prekretnice u razvoju seksualnog identiteta mjere se prema dobi prve istospolne intimne veze i dobi prve samoidentifikacije kao seksualne manjine (Martos i sur.). Nakon početne zbunjenosti, djeca i mladi će s vremenom početi prihvaćati da ih privlače osobe istog spola te će htjeti iskusiti intimnost s njima. Ovisno o tome koliko dugo će trajati osvještavanje istospolne privlačnosti i kriza identiteta kod pojedinaca, vrijeme početka prve intimne veze s istim spolom neće biti jednako za svakoga. Uz to, valja istaknuti da će „neki pojedinci koji će se s vremenom identificirati kao homoseksualne osobe privremeno usvojiti biseksualni identitet prije toga." (Lever, 1994; prema: Bailey, 2015, 59)

Moram ti priznati: Ja mislim da sam zaljubljena u nju. Ona je tako dobra i lijepa... Možda sam lezbijka.... Ne znam jesam li... Volim je na poseban način, kao nijednu do sad.... Ali volim i muške.... Želila bih ju poljubiti. Iskreno ti govorim... Malo se bojim toga da sam možda lezbijka.... Ja sam možda biseksualac.... To nije tako grozno....
(4.1.2008.)

Ja zapravo ne znam što sam.... U zadnje vrijeme sam zaljubljena u cure.... Ali i dečke volim. (...) Ja nisam sigurna bili se prvi put žvalila sa ženskom ili muškim.... Muški su mi postali malo čudni, imam osjećaj da ništa ne shvaćaju ozbiljno... Cure su skroz drugačije... (27.1.2008.)

U tom razdoblju sam bila u vezi s jednim dečkom, ali osjećaji koje sam počela imati prema djevojkama počeli su biti sve snažniji i snažniji. Internet mi je pomogao u tome da otkrijem da postoji biseksualnost i shvativši da je to možda manje loša opcija od homoseksualnosti, počela sam se samoidentificirati kao pripadnik biseksualne seksualne manjine, ali je još uvijek ta samoidentifikacija bila samo moja stvar. I dalje sam se skrivala, bilo me strah da netko to ne sazna i nastavila sam se samoozljeđivati. Sviđa mi se dečko s kojim sam u vezi, ali se također zaljubljujem u jednu djevojku i to puno više nego što sam mislila da je moguće da se netko zaljubi. Prvi ljubavni jadi koje sam osjetila bili su zbog djevojke koju nikad nisam ni zagrlila. Godinu dana nakon toga će se dogoditi moj prvi pravi poljubac i on će biti s djevojkom. To je bio trenutak kad sam bila sigurna da me privlače žene.

Počeci autanja drugima

Prihvatanje vlastite seksualnosti nužan je korak koji prethodi početku autanja. Autanje dolazi od engleske riječi *coming out (of the closet)* i njegovo metaforičko značenje je izlazak iz ormara. Ormar ovdje predstavlja zatvorenost po pitanju vlastite neheteroseksualnosti i izlazak iz njega predstavlja proces u kojem LGBT+ pojedinci odlučuju podijeliti s drugima informaciju o svojoj različitosti po pitanju seksualnosti. Izlazak iz ormara ima značenje samo u odnosu prema heteronormativnim kontekstima jer „se smatra da je osoba heteroseksualna sve dok se ne dokaže da je homoseksualna čime se postiže to da je čin identificiranja kao heteroseksualne osobe nepotreban, dok se istovremeno motivira, i čak zahtijeva, gej osobu da izađe (iz ormara) – to jest, da eksplicitno potvrditi svoju neheteroseksualnost putem diskusije ili radnje" (Butler 1991.; Garrick 2001; Shallenberger 1991; Solis 2007; prema: Adams, 2010, 236) Kome, kada i na koji način će se pojedinci autati svojim prijateljima, vršnjacima, roditeljima, učiteljima i drugima uvelike će ovisiti o tome kako percipiraju okolinu oko sebe, kao podržavajuću ili nepodržavajuću. Dosad smo se bavili problemima samootkrivanja i prihvatanja vlastite istospolne privlačnosti, a u nastavku ćemo se nastaviti baviti procesima razvoja seksualnog identiteta s naglaskom na otkrivanje te karakteristike drugima te kako reakcije bližnjih mogu pozitivno ili negativno utjecati na LGBT+ djecu i mlade. Skrivanje i neprihvatanje vlastite seksualnosti sa sobom nosi određene izazove, dok će otkrivanje iste drugima sa sobom također donositi izazove čije je istraživanje važno i za pedagojsku znanost zbog dva razloga. Prvo, autanje je proces koji se događa među vršnjacima i prijateljima te je zbog toga ponekad situirano u školskom okruženju te se također događa i s roditeljima i drugim članovima obitelji te je situirano u obiteljskom okruženju. Škola i obitelj su odgojno-obrazovna okruženja u čijim potencijalnim promjenama sudjeluju i pedagozi na način da mogu utjecati na školsko osoblje, učenike i članove obitelji tako da ih educiraju i informiraju po pitanju potreba LGBT+ zajednice. S druge strane, autanje može biti stresan proces za djecu i mlade onda kada se oni susreću s neprihvatanjem od strane vršnjaka, učitelja i obitelji te pedagozi mogu biti oni uzori koji će ponuditi toj djeci i mladima razumijevanje i prihvatanje u trenucima kada ga ne dobivaju od drugih.

Kome sam se prvi put autala više se ne sjećam, ali je to sigurno bila neka prijateljica i sjećam se da sam imala 13 godina. U to smo vrijeme počinjali istraživati seksualnost pa nije bilo toliko čudno da se djevojke poljube. Tek kada su djeca shvatila da se zaista djevojka i ja sviđamo jedna drugoj, počela su zadirkivanja, no ona su bila minimalna. Veći je izazov u tom periodu bio osjećaj da se različitost ne podržava.

Sebična sam, mislim samo na sebe... Odvratna sam... Nisam nikoga vrijedna... Svatko je bolji od mene... Ja sam nitko i ništa... Osjećam ljutnju, bol, mržnju... Ne prema drugima već prema sebi... (...) Moram se sabrati... Misliti na prijatelje... Družiti se s njima. Ne ostavljati ih... Ja ne mogu shvaćati njih ako oni ne shvaćaju mene... (21.3.2008.)

Istraživanja pokazuju da podrška prijatelja (i vršnjaka) te roditelja izravno utječu na to kako će djeca i mladi prihvatiti svoj homoseksualni identitet. (Ryan i sur., 2010; Snapp i dr., 2015; D'Augelli i Patterson, 2001) Pojava rodnog nekonformizma u djetinjstvu može utjecati na to da drugi pretpostave nečiju seksualnost, ali jako često se ta pretpostavka zbog usađene društvene heteronormativnosti ne događa. Autanjem se ta pretpostavka heteroseksualnosti razbija, a prema istraživanju Štambuk (2022; 17) među mladim LGBT+ osobama u Hrvatskoj se pojedinci autaju „u prosjeku kad su imali 17 godina i 2 mjeseca“. U mom slučaju, prvo autanje se dogodilo nešto ranije, u dobi od 13 godina te sam se autala prijateljima što je najčešće slučaj i kod drugih LGBT+ pojedinaca te se oni „obično prvo autaju bliskim prijateljima/prijateljicama“ (Maričić, 2016:53) Što se tiče autanja članovima obitelji, pokazalo se da se djeca i mladi lakše autaju majkama (Štambuk, 2022; Boxer i sur.,1991; Milković, 2013; Pikić i Jugović, 2006; Popov, 2013; Savin-Williams, 1998; prema: Maričić, 2016:49)

Osvještavajući da ljudi mogu podržavati i ne podržavati homoseksualnost i biseksualnost sam osvijestila i činjenicu da postoji neka problematika koja je s tim povezana. Željena autanost među prijateljima i vršnjacima, ali i neželjena jer se ta vijest brzo proširila, naveli su me na to da tu informaciju odlučim podijeliti u obitelji. Zbog straha da će moji roditelji saznati od nekog drugog da mi se sviđaju žene i zbog sigurnosti da se to neće promijeniti, odlučila sam priznati to svojoj majci kad sam imala 13 godina. Kupila sam majicu s naslovom „Ja sam biseksualac“ i jednu sam je večer obukla na sebe. Pozvala sam svoju majku u sobu i rekla sam joj da joj imam nešto za reći i da bi bilo bolje da sjedne. Naš razgovor je otprilike tekao ovako:

„Moram ti reći da mislim da sam biseksualna.“ „Što to točno znači?“ „To znači da me privlače muškarci i žene.“ „Ali, kako to možeš već znati? Zar nisi premlada?“ „Poljubila sam se s djevojkom, bile smo bliske i svidjelo mi se i mislim da se to neće promijeniti.“ „Ali, kako znaš da možda nije faza? Zar ti neće biti teško ako ti se sviđaju oba spola? Moglo bi ti biti teško u životu. Bilo bi lakše ako je jedan spol u pitanju.“

Kao što se razvoj homoseksualnog identiteta može podijeliti na određene faze i procese, jednako tako se mogu pojaviti faze i procesi kod roditelja te djece i mladih jer se i oni moraju naučiti nositi s činjenicom da je njihovo dijete pripadnik seksualne manjine. Većinsko heteroseksualno i heteronormativno društvo, seksualna stigma koja okružuje LGBT+ pojedince te prisutnost diskriminacije i nasilja prema njima mogu otežati proces prihvaćanja roditelja. U svom radu Mršević (2017) navodi šest mogućih faza s kojima se roditelji susreću kada saznaju za seksualnu orijentaciju i rodni identitet svoje djece. Prva faza jest faza šoka i nevjerice, druga faza jest krivljenje sebe i preispitivanje vlastitog odgoja, treća faza jest uključuje osjećaj tuge i suočavanje s činjenicom da njihovo dijete više nije isto dijete, u četvrtoj fazi se javlja strah da će njihova djeca biti diskriminirana i izložena nasilju, u petoj fazi roditelji osjećaju sram i strah što će drugi misliti o njihovom djetetu i njima, dok u šestoj i odlučujućoj fazi roditelji zauzimaju stav te ili prihvaćaju svoju LGBT+ djecu ili kod njih prevlada osjećaj razočaranja i mogu se opredijeliti za odbacivanje kao konačni stav. Roditeljske reakcije mogu biti negativne, kao gore navedene, ali mogu biti i pozitivne u smislu da roditelji prihvate svoju djecu odmah, no to je još uvijek rijetkost. Obitelji mogu reagirati veoma različito, a reakcije mogu biti prihvaćanje i podrška, ali i razočaranje, ljutnja ili odbacivanje. (B.Greene, G.M.Herek, 1999) Autanje roditeljima može biti iznimno stresno kada pojedinci osjećaju da bi mogli biti neprihvaćeni, što može utjecati na njihovo mentalno zdravlje jer nastavljaju skrivati svoju seksualnost od obitelji. Da je problem autanja roditeljima i dalje prisutan u hrvatskom društvu potvrđuju rezultati istraživanja u kojem su sudjelovali mladi u dobi između 15 i 30 godina (prosječna dob 23 godine). Prema podacima, 50% majki te 32% očeva sudionika zna za njihov LGBT+ identitet, a kod čak 28% sudionika/ca ni jedan ni drugi roditelj nisu znali za LGBT+ identitet svog djeteta u vrijeme provođenja istraživanja. (Štambuk, 2022) te je to vjerojatno povezano s činjenicom da je više „od polovice sudionika/ca izjavilo kako živi s roditeljima,

skrbnicima ili rodbinom" te da ih je možda strah obznaniti to svojim roditeljima „jer su svjesni da su obitelji sposobne uskratiti emocionalnu podršku i resurse adolescentu (hranu, dom, odjeću, obrazovanje, novac)." (D'Augelli, Patterson, 2001)

Istina je da sam bila dosta mlada kada sam se odlučila autati obitelji i mogu razumjeti da je pretpostavka bila da je to možda faza. Nakon što sam im se autala kao biseksualna osoba idućih nešto manje od godinu dana nismo o tome razgovarali. Njihova reakcija nije bila negativna u smislu bijesa ili odbacivanja, nego zabrinutosti i pitanja je li to zaista tako. Iako nismo spominjali to idućih 10 mjeseci, počeli smo provoditi jako puno vremena zajedno i osjećala sam da se počinjem povezivati s njima i da me prihvaćaju.

Dopustila sam roditeljima da mi zavire u mozak. To je isto veliko. Pričati na način na koji s njima nikad nisam pričala. Kao da su mi prijatelji. (28.11.2009.)

Roditeljsko prihvaćanje LGBT+ identiteta njihove djece utjecat će kako na njihovo samopoštovanje, tako i na njihovo opće zdravlje (Ryan i sur., 2010) te je obiteljski utjecaj „preduvjet kako za pozitivne, tako i za negativne mjere prilagodbe, uključujući depresiju i zadovoljstvo životom." (Sheets i Mohr, 2009; prema: Snapp, 2015, 421) U literaturi nailazimo na podatke koji potvrđuju povezanost roditeljskog prihvaćanja i autodestruktivnih ponašanja kod LGBT+ djece i mladih. Suicidalne misli te pokušaji samoubojstva su prisutniji kod onih pojedinaca koji su prijavili visoku razinu roditeljskog neprihvaćanja te su kod tih pojedinaca također zabilježene viša razina depresije i rizičnih ponašanja. (Ryan i sur., 2010; Snapp, 2015) Roditelji mogu uskratiti podršku svojoj djeci kada saznaju da su neheteroseksualni, mogu biti nasilni prema njima i čak ih se odreći. Zbog toga je od iznimne važnosti da se djeluje u smjeru edukacije i povećanja vidljivosti potreba LGBT+ mladih, prvenstveno kod odgojno-obrazovnog osoblja. To je potrebno i nužno kako bi oni dalje mogli educirati sve roditelje o toj tematici. S jedne strane, educiranje roditelja čija su djeca heteroseksualna može pomoći u mijenjanju općeg negativnog stava prema LGBT+ pojedincima. S druge strane, to može pomoći roditeljima čija su djeca pripadnici manjina da nauče prihvatiti njihovu različitost i kako im biti podrška u društvu koje ih ne prihvaća.

I moram priznati, uopće mi nije bilo napeto.....Jesam li postala gay? (17.2.2010.)

Srednjoškolsko razdoblje

Na samom kraju osnovne škole govorim svojim roditeljima da sam sigurna da me privlače žene, da me muškarci ne privlače i da sam lezbijka. U tom razdoblju već sam prestala imati suicidalne misli i prestajem se samoozljeđivati. Od tog trenutka nadalje, moja obitelj je u potpunosti prihvatila to da sam lezbijka, otvoreno smo razgovarali o mojoj seksualnosti i mojim vezama. Podrška koju sam dobivala od njih je bila od iznimne važnosti da se osjećam ponosno na to što jesam i da se ne moram skrivati. To je bio trenutak kad sam u potpunosti prihvatila svoj lezbijski identitet i nije me bilo strah ga pokazivati svojim izgledom i reći bilo kome istinu. Također, tijekom ljeta između osnovne i srednje škole započinjem prvu ozbiljnu vezu s djevojkom. Sve je teklo savršeno.

U trenutku kad sam krenula u srednju školu nisam znala da se već pročulo među mojim budućim nastavnicima i školskim kolegama da sam homoseksualna, ali to se moglo pretpostaviti pošto to više nisam skrivala. Doći autan u srednju školu ima svoje prednosti i mane, a u narednim potpoglavljima ćemo se baviti izazovima s kojima se mogu susretati LGBT+ pojedinci u odgojno-obrazovnom okruženju nakon što su se otvoreno deklarirali kao gejevi, lezbijke, biseksualne i transseksualne osobe. Valja naglasiti da se obrađena tematika propitivanja seksualnosti i krize identiteta, internalizirane homofobije i autodestruktivnog ponašanja te autanja drugima može odvijati tijekom osnovnoškolskog, srednjoškolskog i fakultetskog (odraslog) razdoblja, ali pošto smo navedene obradili u periodu osnovnoškolskog razdoblja, u narednim poglavljima ćemo se baviti pitanjima pojave manjinskog stresa, homofobije i nasilja u odgojno-obrazovnom okruženju i na koje načine oni mogu utjecati na LGBT+ pojedince koji ih doživljavaju te na koji način će se oni nositi s navedenim izazovima. Spomenute problematike nisu ograničene samo na razdoblje srednje škole i važno je naglasiti da su svi ovi elementi u međusobnoj međuovisnosti te utječu jedan na drugoga i ponekad se mogu i preklapati.

„Mnogo ljudi koje poznajem, ali još više novih lica, svako drugačije. Penjem se skalama kojima ću se penjati idućih četiri godine.“ (6.9.2010.)

Manjinski stres

„Manjinski stres se definira kao kronična razina stresa uzrokovana predrasudama, diskriminacijom, manjkom socijalne podrške i drugim faktorima koju doživljavaju članovi stigmatiziranih manjinskih grupa." (Meyer, 2003; prema: Kamenov i sur., 2015, 5) Kada govorimo o manjinskom stresu LGBT+ osoba važno je istaknuti da se on javlja kao uzrok „distalnih stresora kao objektivnih stresora poput iskustva diskriminacije, viktimizacije i nasilja" ili kao uzrok „proksimalnih stresora od kojih su najvažniji (1) očekivanje stigmatizacije od strane drugih koje je povezano s konstantnim oprezom i aktivnim usmjeravanjem na znakove predrasuda i mogućnost nasilja u svojoj okolini; (2) prikrivanje vlastitog identiteta zbog straha od društvenih posljedica te (3) internaliziranu homonegativnost (Kamenov i sur., 2015). Pošto smo već govorili o proksimalnim stresorima u prijašnjem poglavlju, ovdje ćemo se baviti distalnim stresorima i kako oni mogu utjecati na djecu i mlade te što se događa kada se oni pojavljuju u školskom okruženju. Ključni razlog za bavljenje pojavom diskriminacije, viktimizacije i nasilja u školama jest sljedeći: negativni stavovi društva prema seksualnim manjinama reflektiraju se u odgojno-obrazovnom okruženju, a njihova prisutnost u školama, njihovo nezaustavljanje i time prešutno prihvaćanje i podržavanje rezultiraju time da učenici, budući odrasli građani, usvajaju takve stavove kao ispravne. Iako se kroz medije i pravni sustav može povećati vidljivost LGBT+ osoba i time smanjiti diskriminacija prema njima, škole su ključno mjesto gdje se treba djelovati kako bismo zaista vidjeli promjenu društva u smjeru prihvaćanja različitosti. Da je to i dalje potrebno, potvrđuju podaci generacijske studije koji su pokazali da su mlađi sudionici iskusili manjinske stresore u sličnoj ili većoj razini nego li srednji i stariji sudionici. (Meyer i sur.,2021; prema: Frost i dr., 2022) Što se tiče hrvatskog društva, zabrinjavajući podatak, koji ujedno dodatno potvrđuje važnost informiranja i educiranja učenika o ovoj temi, jest taj da „jedna trećina maturanata/ica i dalje smatra da je homoseksualnost bolest i da homoseksualne osobe ne bi trebale javno istupati zbog opasnosti lošeg utjecaja na mlade te da 50% mladih smatra da se nečija homoseksualna orijentacija ne bi trebala javno isticati i da bi se ta informacija trebala držati u privatnoj sferi." (Baketa, Bovan i Matić Bojić, 2021; prema: Štambuk, 2022, 2)

Viktimizacija i nasilje

Koliko god sam bila sretna što imam nekoliko prijatelja i obitelj koji me prihvaćaju, tijekom srednje škole sam bila često tužna i usamljena. Osjećala sam da ne pripadam tom gradu, tim ljudima, toj školi. O homoseksualnosti se uopće nije govorilo za vrijeme nastave i imala sam osjećaj da me druge učenice većinom izbjegavaju, a jedan dečko me neprestano maltretirao po pitanju moje seksualne orijentacije.

Noćas sam...nitko. Uvijek sam nitko. Energija je bila još snažnija nego li prije, kao da se svakim danom sve više...da je svaki dan u meni sve više negativne energije. Kao spužva sam. Nije ovo mjesto za mene. (6.10.2010.)

„Nasilje nad LGB populacijom je skupni pojam kojim se opisuju i obuhvaćaju različiti oblici homofobnog ponašanja koji imaju za cilj ili posljedicu poniziti i povrijediti integritet, zdravlje i sigurnost osobe ili osoba samo zato što su identificirane kao lezbijske, gejevi ili biseksualne osobe.“ (Jugović i Pikić, 2006.) To nasilje je rezultat negativnog stava prema LGBT+ pojedincima i ono se također može događati u školi, a prema istraživanju Štambuk (2022, 35) „online nasilju barem je jednom bilo izloženo 38% sudionika/ica, verbalnom nasilju bili su izloženi češće- 61% sudionika/ica barem je jednom doživjelo verbalno nasilje zbog svog LGBTIQ identiteta, a čak 45% više puta te su svi oblici nasilja zastupljeniji u srednjoj školi u odnosu na fakultet.“ Iako u navedenom istraživanju većina ispitanika nije doživjela nasilje od strane nastavnog i stručnog osoblja, valja istaknuti da školsko osoblje i dalje ima odgovornost da zaustavi takva ponašanja. Tome često nije tako te je „63,5% LGBT učenika izvijestilo o tome da nastavnici i drugo školsko osoblje nisu ništa poduzeli u vezi incidenta zlostavljanja za koje su im se učenici obratili.“ (Kosciwa i sur., 2016; prema: Pađen i Huić, 2021, 187). Slični podatci su dobiveni i kada se „provodilo istraživanje na američkome uzorku nastavnika i školskih psihologa, gdje je 62% sudionika reklo da nikad ili vrlo rijetko zagovara i brani LGBT učenike.“ (McCabe i sur, 2013, prema: Pađen i Huić, 2021, 187) Tijekom srednje škole sam bila izložena psihološkom i seksualnom nasilju. U psihološko nasilje spadali bi: izrugivanje, ismijavanje, prigovori, prijetnje, izolacija, prijezir, maltretiranje i javni napad. Seksualno nasilje može se definirati kao svaka seksualna aktivnost bez pristanka što uključuje seksualno zadirivanje i viceve,

uvredljive telefonske pozive, neželjene seksualne prijedloge, prisilu na sudjelovanje ili gledanje pornografije, neželjeno diranje, prisilan seks, silovanje, incest, bolni ili ponižavajući seksualni čin, nasilnu trudnoću, trgovanje ženama i eksploataciju u industriji seksa. (Jugović i Pikić, 2006)

Taj dečko se izrugivao mom 'lezbijskom' izgledu, prigovarao mi je kako mogu biti gej, prezirao je pomisao da me privlače djevojke, javno me ismijavao pred cijelim razredom, nazivao me imenima i uzevši sve to u obzir, me dugotrajno maltretirao. Nekad je to nasilje imalo i seksualnu konotaciju, pa bi me ispitivao 'kako ja to radim s curom', 'bi li htjela da se on pridruži' i 'je li može biti dobro ako nema igračaka'. (citat iz Autoetnografije obrazovanja, 2017)

Pošto djeca i mladi često nisu još uvijek autani za vrijeme obrazovanja, podaci o doživljenom nasilju se povećavaju kad su u pitanju oni koji su se već autali ili se pretpostavljala njihova homoseksualnost te je utvrđeno da je „73% ispitanika za vrijeme školovanja kada su bili mlađi od 18 godina, često i uvijek svjedočilo negativnim komentarima ili negativnom ponašanju prema učeniku za kojeg se smatralo da je LGBT+.” (Vučković Juroš, 2015, 209) Ako samo jedan pojedinac pokušava zlostavljati LGBT+ pojedinca u školi, a svi ostali učenici i nastavnici, to ne podržavaju i jasno to daju do znanja, taj pojedinac bi prestao s takvim ponašanjem. Kad LGBT+ pojedinci „prožive homofobno zadirkivanje, ali percipiraju školu kao pozitivnu, prijavljuju manje depresije, suicidalnosti i upotrebe droga i alkohola nego li oni koji su zlostavljani unutar negativne školske klime.” (Robinson i Espelage, 2011) Pošto tijekom sve četiri godine nitko zapravo nije stao na kraj njegovim ponašanjima, ja sam imala osjećaj da drugi to zapravo podržavaju. Problem je u tome što pojedinci koji doživljavaju nasilje i viktimizaciju zbog svoje seksualne orijentacije postaju rizična skupina za cijeli niz ponašanja i psiholoških problema- pokušaj i želju za samoubojstvom, razvoj anksioznosti, depresije i povećanje izolacije, izbjegavanje nastave te smanjenje pozitivnih obrazovnih rezultata. (Bontempo i D'Augelli, 2002; Robinson i Espelage, 2011; Cramer i sur., 2012)

Jučer sam trebala izbaciti to sve iz sebe. Kad pogledam, dvosatno plakanje sa stankama i nije baš dugo. jedino kroz suze i mogu to sve izbaciti. mnogo osjećaja, ne lijepih osjećaja u tako sitnom tijelu. Želim vrištati. Želim iskočiti iz vlastite kože. (5.12.2010.)

Načini svladavanja i podrška odraslih

Nisam se osjećala dijelom vršnjačke zajednice te sam s početkom srednje škole počela imati snažnu potrebu da se povežem s pripadnicima LGBT+ zajednice. Na dva načina sam ostvarivala taj nužan kontakt- putem Interneta i redovitim odlaskom u Zagreb.

Idem u Zagreb u petak. Da. A nisam ni spomenula. Put u sjeverno središte univerzuma. Katkad odlutam u paralelni svijet gdje je Šibenik mjesto gdje katkad, eto, odem. Vraćam se, Zagrebe, tebi. (1.10.2012.)

Zahvaljujući Internetu, pojedinci koji odrastaju u manjim zajednicama gdje ne mogu pronaći prijatelje/ice i partnere/ice mogu se povezati s drugim LGBT+ pojedincima te također mogu od njih tražiti pomoć za veću jasnoću po pitanju zbunjenosti oko seksualnosti i roda, podršku pri suočavanju s homofobijom, bifobijom i transfobijom te kako prestati sa samoozljeđivanjem i kako se nositi sa suicidalnim mislima i emocionalnim ili drugim problemima. (McDermott i sur., 2013a; McDermott i Roen, 2012; PACE, 2010; prema: McDermott, 2015). Internet tako postaje mehanizam za suočavanje koji kao i „interpersonalni odnosi (podržavajući roditelji), politike (školski kodeksi protiv diskriminacije) i organizacije (LGBT klubovi, grupe za podršku) može osigurati zaštitu protiv štetnih učinaka specifičnih manjinskih pritisaka." (Snapp, 2015, 421) Tijekom cijelog srednjoškolskog obrazovanja sam puno vremena provodila s roditeljima i odnos s njima mi je uvelike pomagao.

Općenito školsku klimu nisam osjećala podržavajućom, ali moram navesti da su uz Internet, prijatelje i partnericu u Zagrebu te roditeljsku podršku važnu ulogu imali u vrijeme srednjoškolskog obrazovanja imali troje nastavnika iz škole. Iako njihova podrška nije bila javna pred drugim učenicima, oni su mi svi davali do znanja da me cijene i poštuju i da se ne trebam bojati biti ono što jesam. Držali su mi leđa kada je bilo teško. Jedna od tih osoba mi je poklonila knjigu „Kako su homoseksualci spasili civilizaciju?" što je za mene, u vrijeme odrastanja, imalo jako važan utjecaj. Iako su postojale naznake u kojem smjeru bi se moglo nastaviti moje daljnje obrazovanje, ta osoba je bila ključna da se odlučim za nastavak obrazovanja u području društveno-humanističkih znanosti.

Tako dolazimo do dva problema koji se pojavljuju za vrijeme obrazovanja. Prvo, nezastupljenost materijala o LGBT+ temama tijekom školovanja pridonosi nevidljivosti tih učenika, što u vremenu krize identiteta u nepodržavajućoj okolini može utjecati na to da se pojedinci osjećaju usamljeno i da se krive što su drugačiji. Drugo, nereagiranje i time prešutno podržavanje diskriminacije ili nasilja prema LGBT+ pojedincima u školskom okruženju, koji imaju negativne posljedice na dobrobit tih pojedinaca, na taj način indirektno potiču pojavu tih negativnih posljedica. Nastavnici, kao i pedagozi i psiholozi, imaju važnu ulogu u odgoju i obrazovanju sve djece te će njihov utjecaj biti vidljiv i u području percepcije heteroseksualne djece i mladih prema LGBT+ pojedincima te odnošenju prema njima. Osim toga, njihov pozitivan i negativan utjecaj može se odraziti i na LGBT+ pojedince te su oni ključni nositelji i održavatelji tolerancije i poštivanja različitosti u školskom okruženju. Iako se „dvije trećine ispitanih nastavnika slaže s jednakim pravima i antidiskriminacijskim zakonima koji štite LGBT osobe, većina nastavnika (oko 60%) ipak osuđuje bilo kakvo vidljivo neheteronormativno spolno i rodno ponašanje ili identitete (Bijelić i Hodžić, 2013:50; prema: Vušković Juroš, 2015). Osim toga, podaci govore da je u hrvatskom društvu prisutno „manje od 10% nastavnika koji koriste vizualne znakove koji označavaju podršku homoseksualnim učenicima, npr. poster, plakati, simboli; osiguravaju učenicima pristup časopisima, brošurama i ostalim materijalima koji raspravljaju o temama i problemima homoseksualnih osoba; ili biraju sudjelovati u edukacijama koje pomažu da efikasnije rade s homoseksualnim učenicima" te se "tek otprilike četvrtina nastavnika (26.6%) trudi da su homoseksualne teme reprezentirane u nastavnome sadržaju i raspravama." (Pađen i Huić, 2021, 190) Odluka nastavnika da se u nastavnom sadržaju obuhvate teme povezane sa seksualnosti manjina može imati pozitivan utjecaj, ali taj sadržaj ne smije biti nasilno nametnut bez detaljnog promišljanja na koji način će ga se obraditi. U tim slučajevima može se dogoditi da obrazovni sadržaj djeluje suprotno i negativno, za što imamo primjer negativna iskustva LGBT+ pojedinaca u odgojno-obrazovnom okruženju gdje „su opisivali debate o ljudskim pravima LGBTIQ osoba koje su se održavale tijekom nastave u srednjoj školi uz nastavnike/ice koji nisu znali voditi takve rasprave te su dopuštali vrijeđanja među učenicima/icama." (Štambuk, 2022, 31) Nedovoljna informiranost i educiranost odgojno-obrazovnog osoblja o ovoj temi može rezultirati time da se diskriminacija i nasilje prema LGBT+ pojedincima

dogada od strane osoblja, a i od strane učenika. Ako učenički uzori, poput nastavnika i učitelja, ne odluče stati na kraj diskriminaciji i nasilju u svojim učionicama, to će nastaviti produbljivati probleme s kojima se susreću LGBT+ pojedinci koji zbog stigmatizacije i diskriminacije mogu razviti cijeli niz problema što će imati utjecaj na njihov razvoj i posljedično njihovu kasniju integraciju u društvo.

Jedan od mogućih načina da se poveća vidljivost LGBT+ učenika, da se razbijaju predrasude o njima i da se razvija tolerancija i poštivanje među drugima jest da se sami učenici autaju. Tako sudionici istraživanja o LGBT+ iskustvima i potrebama LGBT+ osoba u Hrvatskoj navode da „smatraju da će se učestalijim coming outom povećati učestalost kontakata heteroseksualnih i LGBT osoba, a to će pridonijeti smanjivanju predrasuda u društvu te „njihova iskustva potvrđuju da se u njihovoj okolini smanjuju predrasude o LGBT populaciji." (Maričić i sur., 2016) Autanje heteroseksualnim osobama za vrijeme punoljetnosti i kada su LGBT+ pojedinci osamostaljeni je sigurno važan politički čin koji pomaže povećanju vidljivosti, no možemo li govoriti o takvom autanju u svrhu smanjenja predrasuda u školskom okruženju kada su djeca još uvijek ovisna o svojim roditeljima i skrbnicima i kada možda ne mogu birati da napuste tu školu ako dođe do diskriminacije ili nekog oblika nasilja? Za takav oblik autanja u učionicama je nužno da se aktiviraju i educiraju roditelji, nastavnici i učenici.

Je li mi žao što sam bila autana lezbijka za vrijeme srednjoškolskog obrazovanja? Iako je to sa sobom donijelo određenu težinu, smatram da je bilo iznimno važno da budem otvorena po tom pitanju. Na samom kraju srednje škole doživjela sam dvije situacije koje su umanjile svu težinu koju sam osjećala tijekom tih godina: jedna mi je kolegica rekla da mi se mora zahvaliti što sam bila otvoreno lezbijska za vrijeme srednje škole jer sam pomogla u tome da razbije predrasude koje je to tada imala o LGBT+ osobama i da je shvatila da smo mi samo obični ljudi kao i svi drugi koji se malo razlikujemo po pitanju seksualnosti. Druga se situacija desila upravo s dečkom koji me imao na piku te kad je došlo vrijeme da svi odemo svojim putem se odlučio ispričati za sve što je tijekom tih godina radio i htio mi je dati doznanja da sam zapravo super i da je čak kul da sam lezbijka. Bismo li trebali pustiti da djeca i mladi koji se autaju otvoreno u učionicama budu oni koji će time na sebi nositi promjenu prema podržavajućem društvu, ali preuzeti i rizike koje to sa sobom donosi?

Fakultetsko (punoljetno) razdoblje

Nakon bavljenja pitanjima razvoja identiteta LGBT+ identiteta za vrijeme osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja, u ovom posljednjem poglavlju ćemo se osvrnuti na pozitivne i negativne posljedice bivanja pripadnikom seksualnih manjina u odrasloj dobi i za vrijeme fakulteta te ćemo obuhvatiti neke od tema koje nisu do sada obrađene, a važne su za zaokruživanje i cjelovitost ovog rada. Zbog toga ćemo se u prvom potpoglavlju baviti pitanjem konzumacije opojnih sredstava i droga; u drugom utjecajem autanosti tijekom odrasle dobi; te u trećem i posljednjem poglavlju procesom pisanja autoetnografske metode.

Prolazak kroz faze razvoja seksualnog identiteta tijekom školskih dana rezultirao je tim da sam na faks došla kao autana lezbijka. Želja da studiram na Filozofskom fakultetu u Zagrebu se javila kad sam imala 12 godina, a da bih mogla studirati pedagogiju s 14.

To me je danas ujutro stvarno zanimalo... Istraživala sam filozofski fakultet i smjerove u njemu... Neki me stvarno privlače... (10.3.2008.)

Želim biti psihologica, pedagogica, defektologica. Valjda je to oduvijek u meni. (22.1.2010.)

Upisujem pedagogiju i sociologiju i od prvog dana se na fakultetu osjećam sigurno i prihvaćeno. Istraživanja pokazuju da mladi doživljavaju manje diskriminacije i nasilja na fakultetu (Štambuk, 2022), no koliko će se studenti i studentice osjećati sigurno i prihvaćeno na svom fakultetu varirat će. Uključila sam se u inicijativu Filozofskog fakulteta koja je bila usmjerena na LGBTIQ+ teme i osjećala sam se ispunjeno. Tijekom svog odrastanja bila sam izložena verbalnom i seksualnom nasilju, ponekad sam se bojala za svoju sigurnost, ali se nikad nisam susrela s prijeljama fizičkim nasiljem. Prvi put kad se to desilo otputovala sam u organizaciji spomenute inicijative u Beograd. Tako pišem: „u hostel došli navijači grobari... Prvi put večeras sam osjetila strah, nesigurnost. „Hoćeš da je udariš, bre?“ „Da.“ (6.12.2015.) Nekako sam se uspjela izvući iz te situacije, kasnije je došla policija i sve, a meni je ta situacija još jednom potvrdila je nužno baviti se problemima LGBT+ osoba i da ako mogu u tome sudjelovati, hoću.

Konzumacija opojnih sredstava

Kada govorimo o povezanosti konzumacije opojnih sredstava i droga kod LGBT+ djece i mladih, ona može biti prisutna zbog dva razloga. Prvo, jednako kao i prisutnost autodestruktivnih ponašanja poput samoozljeđivanja i pokušaja samoubojstva, povećana konzumacija opijata i droga može biti uzrokovana homofobijom. „Homofobija može pridonijeti da se mladi ljudi osjećaju loše vezano za svoju seksualnost te razvijanju niskog samopoštovanja ili samoprijezira. Ove emocije mogu potaknuti autodestruktivne cikluse ponašanja poput pijenja, zloupotrebe droga, nesigurnih seksualnih praksi (i) samoozljeđivanja." (Valentine i dr., 2002; prema: McDermott, 2008, 816) Strah od neprihvatanja, skrivanje vlastitog seksualnog identiteta te prisutnost internalizirane homofobije mogu se odraziti na psihološko zdravlje pojedinaca te oni mogu početi konzumirati opijate kako bi reducirali te negativne osjećaje ili kako bi povećali osjećaje zadovoljstva i sreće. S druge strane, „neki elementi LGB kulture također mogu potaknuti povećanu razinu upotrebe alkohola i droga: druženje se često odvija na specijaliziranim mjestima poput barova i noćnih klubova gdje upotreba opojnih sredstava može postati uobičajeni dio redovne socijalne interakcije." (Degenhardt 2005; Ghindia i Kola 1996; Green i Feinstein 2012; McKay i sur., 2012; McKirnan i Peterson 1989a; prema: Chow i sur., 2013, 312). U nekim će slučajevima razlog višoj razini korištenja opojnih sredstava biti prvi povezani s internaliziranom i eksternaliziranom homofobijom, kod nekih će to biti društveno okruženje i pritisak, a najvjerojatnije će biti kombinacija oba uzroka. U istraživanju o korištenju opojnih sredstava kod heteroseksualnih i homoseksualnih osoba, autori Chow i sur. (2013) navode da je moguće da će seksualni identitet imati ulogu kod prisutnosti korištenja opijata te da je ona prisutna za „društvene" droge, poput ecstasyja, ketamina i alkohola.

Kao što sam navela u uvodnom dijelu ovog poglavlja, razvoj lezbijskog identiteta za vrijeme osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja je bio primarni fokus, a kako se moje povremeno eksperimentiranje s opijatima desilo za vrijeme fakultetskog obrazovanja, odlučila sam o navedenom obliku autodestruktivnog ponašanja i njegove prisutnosti kod LGBT+ pojedinaca pisati ovdje. U mom slučaju, to ponašanje nije bilo direktno povezano s pripadnošću LGBT+ manjinskoj skupini, ali kod nekih osoba ono može biti rezultat doživljene homofobije ili kao posljedica internalizirane homofobije.

Autanost u odrasloj dobi

Razvoj seksualnog identiteta pojedinca za vrijeme djetinjstva i mladosti i njegovo proučavanje su od iznimne važnosti za pedagojsku znanost kako za unaprjeđenje odgojno-obrazovnih okruženja, tako i za unaprjeđenje društva u cjelini. Potrebno je senzibilizirati odgojno-obrazovna okruženja kako bi se LGBT+ pojedinci kasnije mogli integrirati u društvo te kako bi društvo bilo otvoreno prema njima. Diskriminacija i isključivanje LGBT+ pojedinaca se mogu desiti u „radno-tržišnom sustavu te se odnosi na onemogućenu ili otežanu ekonomsku integraciju, odnosno onemogućeni ili otežani pristup zaposlenju i ekonomskim dobrima." (Šućur, 2004; prema: Vučković Juroš, 2015, 206) Prvi izazovi mogli bi se pojaviti prilikom zapošljavanja i tome u prilog idu podaci da je „66% osoba zaduženih za donošenje poslovnih odluka u 202 hrvatska poduzeća izjavilo da ne bi zaposlili deklariranog homoseksualca, lezbijku ili biseksualnu osobu." (Juras i sur., 2011; prema: Maričić i sur., 2016). Ne smatram da je nužno da se LGBT+ pojedinci autaju na svom radnom mjestu, ali je važno obratiti pažnju je li tome razlog zato što žele zadržati svoj privatni život za sebe ili je tome razlog strah. Oni navode da „smatraju da bi saznanje poslodavca za njihovu seksualnu orijentaciju/rodni identitet loše utjecalo na njihovo napredovanje (44%), kao i prilikom intervjua (54%) i kod otpuštanja viška radnika (37%)." (Juras i sur., 2011; prema: Maričić i sur., 2016). Osim prepreka s kojima se LGBT+ pojedinci susreću tijekom zapošljavanja, one su također vidljive i u drugim područjima. Što se tiče isključenosti u zdravstvenom sustavu, ona je povezana s činjenicom da „čak 67% ispitanika ni s jednim zdravstvenim djelatnikom nisu bili otvoreni o tome da su LGBT." (Vučković Juroš, 2015, 210).

Trenutno radim i živim u mjestu gdje ljudi nisu toliko otvoreni po pitanju različitih seksualnih identiteta i rodnog nekonformizma. Nedavno sam se ošišala na kratko i susrećem se s raznim komentarima od ljudi na tu temu, od kojih su mnogi neprimjereni i za mene glupi. Pisati diplomski rad o ovoj temi i svim mogućim problemima koji se pojavljuju ako se ona zapostavlja te se istovremeno susretati sa situacijama u svom svakodnevnom životu koje potvrđuju da je društvo kruto za promjene, a pojedinci se osjećaju slobodnima kritizirati te jest jedan iscrpljujuć i težak proces.

O pisanju autoetnografije autanja

Postoje različiti načini na koji se može poboljšati školska klima za LGBT+ mlade, primjerice „osnivanjem inicijativa i grupa za potporu u koju su uključene homoseksualne i heteroseksualne osobe; stvaranjem inkluzivnog kurikuluma koji uključuje pozitivne prezentacije LGBT+ ljudi, povijesti i događaja; prisutnost podržavajućih odgajatelja, učitelja i nastavnika te stvaranje politika protiv zlostavljanja LGBT+ pojedinaca (Langmuir, 2013). Da bi se osiguralo poboljšanje školske klime, važno je da se u Hrvatskoj provode istraživanja o doživljenoj diskriminaciji i nasilju LGBT+ osoba poput istraživanja *Brutalna stvarnost: Istraživanje o nasilju, diskriminaciji i zločinu iz mržnje protiv LGBTIQ osoba u Republici Hrvatskoj* (Milković, 2013) te da se provode i istraživanja o potrebama mladih poput *Iskustva i potrebe mladih LGBTIQ osoba u Hrvatskoj* (Štambuk, 2022). Takva istraživanja ukazuju na stvarnu situaciju u društvu, a to pomaže da se naprave adekvatni priručnici koji mogu pomoći roditeljima i učiteljima koji se žele informirati ili žele produbiti svoje znanje o ovoj tematici, poput *Priručnika za nastavnike/ice i stručne suradnike/ce o suzbijanju homofobije i transfobije te vršnjačkog nasilja nad LGBTIQ učenicima/icama*. (Lezbijska organizacija Rijeka "LORI", 2016)

LGBT+ djeca i mladi mogu odrastati u različitim okruženjima te doživljavati na jedinstvene načine razvoj svog seksualnog identiteta. Zbog toga bi „identifikacija potencijalno jedinstvenih iskustava i/ili izazovi lezbijki, gejeva i biseksualnih adolescenata pomogla u stvaranju razvojno prihvatljivih intervencijskih službi za ove mlade i njihove obitelji." (D'Augelli i Patterson, 2001) Kvalitativna istraživanja mogu pomoći u identifikaciji tih potencijalno jedinstvenih iskustava, a među njima je i autoetnografija. Možemo se baviti proučavanjem individualnih iskustava razvoja LGBT+ identiteta, ali je također nužno proučavati i socijalnu okolinu i na koji način ona utječe na taj razvoj, a autoetnografskim istraživanjem, koje spaja individualno s kulturnim i društvenim, može se na jedinstven način obuhvatiti oboje. Potrebno je „istraživati povezanosti i međusobna djelovanja između identiteta i različitih čimbenika tijekom razvoja, budući da bi to moglo rasvijetliti faktore koji povećavaju vulnerabilnost adolescenata." (Ercegović i sur., 2018, 467)

Na trećoj godini fakulteta u sklopu kvalitativnih metoda istraživanja, kolege i ja smo dobili zadatak napisati Autoetnografiju obrazovanja te sam odlučila pisati o razvoju svog seksualnog identiteta. Bila sam zadovoljna kako sam napisala tu autoetnografiju, a kako sam se u njoj bavila temom kojom jesam i bila je tehnički dobro organizirana, dobila sam ponudu profesorice da je prezentiram sljedeće godine dva puta u seminarskim grupama. Nije mi trebalo dugo vremena da prihvatim tu ponudu, no javljala su mi se pitanja o tome jesam li spremna autati se pred velikim brojem meni nepoznatih ljudi koji će uskoro biti moji kolege. (Da, to je pomalo ironično- kao što sam u srednju školu došla već autana kolegama u razredu, tako sam i na diplomski studij došla već autana svim kolegama.)

Proces pisanja prve autoetnografije je nadišao početni zadatak seminarskog rada za jedan od kolegija i kao takva ona je postala politički čin. Bilo je to istovremeno dramatično i prekrasno iskustvo za mene. Zahvaljujući tom iskustvu koje mi je bilo dano, odlučila sam da želim još jednom upotrijebiti tu metodu istraživanja za pisanje ovog rada. Razlika je bila u tome što sam sada imala napokon pristup i svim dnevničkim zapisima iz osnovne škole što je dovelo do toga da ova autoetnografija bude prikazana u jednom drugačijem svjetlu nego li prijašnja. Odlučila sam da tome i mora biti tako jer sam svjesna kojim se rizicima izlažem pisanjem ovoga rada, više nego li prijašnjeg, i da je onda bolje da pokušam još detaljnije zahvatiti specifične trenutke razvoja homoseksualnog identiteta.

Stavovi pojedinaca o deklariranim homoseksualnim osobama u obrazovnom sustavu nisu baš pozitivni- „49% od ukupno 800 ispitanika iz opće populacije smatra da bi homoseksualnim osobama trebalo zabraniti rad u javnim službama, 67% smatra da bi im trebalo zabraniti rad s djecom u obrazovnom sustavu, a samo 28% njih nije pokazalo negativne stavove prema LGBT osobama u ovom kontekstu." (Juras i sur., 2011; prema: Maričić i sur., 2016:54,55) U drugom istraživanju, gdje su se istraživali stavovi tri generacije maturanata, podaci pokazuju da „se njihovi stavovi prema LGBT+ pojedincima poboljšavaju", ali i da prema zadnjim rezultatima „20% mladih smatra da bi se osobama homoseksualne orijentacije trebao zabraniti rad s djecom." (Baketa i sur., 2021; prema: Šambuk, 2022).

Jedan od izazova s kojim sam se susrela s pisanjem ove autoetnografije jest taj da sam osvijestila da ću s ovim radom biti autana svima koji to požele saznati jer će ovaj rad biti javan. Sljedeće pitanje koje sam si postavila bilo je hoće li to možda stvarati probleme ako budem jednog dana htjela raditi s djecom. Kad sam započela proces pisanja diplomskog rada, odlučila sam u posebnom dokumentu zapisivati komentare koji su mi se javljali za vrijeme pisanja autoetnografije te u jednom trenutku tog procesa odlučujem zapisati krizu koja se javila u mojoj glavi:

Hvata me kriza. Zašto sam pobogu odabrala temu koju sam odabrala za autoetnografiju? Hvata me malo panika. Tko priča o tom da je gej u diplomskom radu? To je pomalo hrabro, ali zapravo... Ovo je užas. (...) ne znam, osjećam se malo sigurnije opet, ali još uvijek nemirno. (komentari)

Autoetnografija je „jedan od pristupa koji priznaje i prihvaća subjektivnost, emocionalnost i utjecaj istraživača na istraživanje, umjesto da se skriva od tih stvari ili pretpostavlja da one ne postoje." (Ellis, Adams i Bochner, 2011, 274) Ona se tako svojom metodom suprotstavlja „tradicionalnim znanstvenim pristupima, koji su i danas dosta zastupljeni, i koji zahtijevaju od istraživača da minimalizira svoje ja, promatrajući to ja kao zagađujuće i pokušavaju ga transcendirati i zaniijekati. Istraživač prividno stavlja svoju pristranost i subjektivnost po strani u procesu znanstvenog istraživanja tako što niječe svoj identitet." (Wall, 2006, 147) Ono što je nužno da autoetnografsko istraživanje bude znanstveno valjano jest da se osobno poveže s društvenim i „autoetnografičar ne može samo reći svoju priču, već on mora biti spreman distancirati se od svog osobnog iskustva." (Adams, 2010, 240)

Čitanje vlastitih dnevnika i detaljnih iskustava koji su u njima zapisani je proces koji oplemenjuje, ali je i iscrpljujuć. Što je teško u pisanju autoetnografije bazirane na dnevničkim zapisima je to što mora postojati iznimna doza analitičnosti kako bi se od mnogobrojnih zapisa izdvojili oni koji su potrebni za obradu teme. (komentari)

U kojem omjeru da budu teorija i osobno iskustvo? Kao misao vodilju imam rad koji sam napravila, ali i dalje ostaje pitanje u mojoj glavi, zašto bi to bila drugačija priča i znanstveno vrijedna? S jedne strane znam da sam sposobna napisati kvalitetan rad,

posebno na temu koja mi je bliska, ali s druge strane me strah da se ne zaletim baš zbog tog što mi je tema bliska. Bi li bilo jednostavnije da sam napravila anketu? (komentari)

Odlučila sam još na samom početku da će se ova autoetnografija razlikovati od prijašnje i da će se baviti nekim ozbiljnijim temama i da je nužno prikazati i „mračniji“ dio razvoja mog homoseksualnog identiteta koji je ovoga puta mogao biti potkrijepljen zapisima iz dnevnika. Time dolazimo i do pitanja objektivnosti autoetnografije kao metode jer sam usporedbom nekih dijelova prve i ove autoetnografije uvidjela da se uvelike razlikuju, posebno u poglavlju o osnovnoj školi. Prisutnost internalizirane homofobije, autodestruktivnog ponašanja i suicidalnih misli jednostavno su bile zapostavljene u prijašnjoj autoetnografiji.

Sumnjam u samu sebe i odabir autoetnografije kao metode. Zapravo, ne autoetnografije kao metode, već teme koju sam odabrala pošto je dosta ranjiva, uključuje različite segmente života, okruženja, kao i ljude. Što ako sakrijem neke od činjenica kako bih sakrila bolnu nelagodu sebe ili drugih? Objektivnost u iznošenju stvarnih događaja postaje teža u moru subjektivnosti autoetnografije autanja. (komentari)

Postoje određena ograničenja pisanja autoetnografije, poput toga da „pobuđeni osjećaji kod čitatelja mogu biti neugodni pošto se povezanost čitatelja sa sadržajem ne može predvidjeti.“ (Bochner i Ellis, 1996; prema: Mendez, 2013, 282) Sigurno jest da će ti neugodni osjećaji biti još više prisutni kada se autoetnografsko istraživanje bavi veoma negativnim iskustvima, poput samoozljeđivanja. Jedna od kritika autoetnografije je upravo to da postoje zabrinutosti „koliko su navodi prezentirani kao autoetnografski zapravo stvarni razgovori ili događaji koji su se uistinu tako dogodili, a koliko su ih autori izmislili.“ (Walford, 2004; prema: Mendez, 2013, 284) U trenucima kada sam odabirala koje dnevničke zapise želim koristiti i na koji način ću ih analizirati bila sam stavljena pred tri mogućnosti, a to su bile da ili uljepšam doživljeno iskustvo o kojem ću pisati ili da ga što realnije predstavim ili da ga prikažem u negativnijem svjetlu nego što je ono zaista bilo. Stvarna moć autoetnografskog istraživanja dolazi do izražaja tek onda kada je ono utemeljeno na istinitosti i kada se minimalno odmiče od stvarnih događaja.

Čini se da je moja odgovornost u pisanju ovog rada bila dvostruka. Prva se ticala metodološke odgovornosti u smislu da sam morala biti oprezna na koji način ću

prezentirati ovu autoetnografiju, a da ona bude znanstveno utemeljena i valjana, da je povezana sa širim društvenim kontekstom i da nije jednostavno pričanje moje priče. Druga odgovornost bila je osobne i političke naravi, a to je da sam odlučila pisati o svojem seksualnom identitetu manjine u svrhu produbljivanja razumijevanja potreba LGBT+ pojedinaca, čime sam se istovremeno izložila potencijalnoj osudi društva, posebice ako se odlučim zadržati u odgojno-obrazovnom okruženju i raditi s djecom i mladima. To mi i ne pada toliko teško, s obzirom da sam svjesna da je bavljenje ovom temom iznimno važno za društvenu korist i da je pisanje ove autoetnografije bio trenutak da ostavim svoju osobnu korist postrani.

Autoetnografija autanja i njeni pedagoški poučci

Na temelju analize dnevnčkih zapisa i proživljenog osobnog iskustva, dolazimo do zaključka da su se tijekom mog odrastanja javili mnogobrojni problemi, a koji su bili povezani s razvojem LGBT+ identiteta. Na samom početku kad sam počela propitivati istospolnu privlačnost, javili su se osjećaji straha i nisam htjela da je tome tako. Takve misli i osjećaji događaju se u vrijeme krize identiteta koja je uobičajeni proces kroz koji prolaze i drugi LGBT+ pojedinci kada osvijeste da ih privlače osobe istog spola. (Miceli, 2005) Kod LGBT+ djece i mladih se mogu pojaviti specifična ponašanja i negativni stavovi prema vlastitoj seksualnosti, a u literaturi se ona objašnjavaju pojavom internalizirane homofobije. (Herek, 1997; Herek, 2009, Kamenov i sur., 2015) Internalizirana homofobija jest izraženija kod mladih koji se ne autaju u svojoj okolini i uslijed tog izostanka obznanjivanja vlastite seksualne orijentacije mogu se pojaviti psihološki problemi. U mom slučaju oni su se pojavili u oblicima autodestruktivnog ponašanja te sam se ozljeđivala, a na samom početku su se manifestirali i kroz pojavu suicidalnih misli. Svi ti izazovi s kojima sam se susrela pojavili su se prije početka autanja te ukazuju na važnost povećanja vidljivosti LGBT+ tematika kako bi se mladi osjećali vidljivima i prije nego odluče da žele biti vidljivi pripadnici seksualnih manjina. Istraživanja pokazuju da autanje, posebice roditeljima, može biti jako stresan proces i da roditelji mogu reagirati na različite načine. Smatram da je moje autanje roditeljima prošlo dosta dobro s obzirom na općenitu situaciju u društvu te da su moja autanja kao žene bila jednostavnija nego li ona koja moraju učiniti muškarci. Djeca i mladi se za

vrijeme prihvaćanja svog LGBT+ identiteta i tijekom procesa autanja drugima mogu susretati s različitim specifičnim manjinskim stresorima (Meyer, 2003), a jedan od veoma zabrinjavajućih stresora jest nasilje od strane drugih. Nasilje se može dešavati unutar obitelji, u školi, od strane poznatih i nepoznatih ljudi, a istraživanja pokazuju da je veća prisutnost nasilja povezana s većom razinom depresije, usamljenosti i izoliranosti kod LGBT+ djece i mladih. Kada se oni ne osjećaju prihvaćeno od strane svoje okoline, mogu tražiti druge izvore podrške, a tu su najčešće prisutni kao podrška drugi LGBT+ pojedinci ili internetske zajednice. Osim toga, podržavajuća obiteljska okolina može imati presudnu ulogu u tome koliko će djeca i mladi koji su pripadnici manjine osjećati zadovoljstvo svojim životom u trenucima kada nisu prihvaćeni od nekih drugih pojedinaca ili grupa. Za vrijeme obrazovanja važnu ulogu imaju također učitelji i nastavnici, kao i stručni suradnici koji mogu aktivno djelovati u smjeru zaustavljanja diskriminacije i nasilja nad LGBT+ učenicima. Oni također mogu educirati učenike i roditelje o ovim temama te se mogu postaviti kao podržavajuće osobe koje će ponuditi podršku i osjećaj sigurnosti LGBT+ pojedincima koji se ne osjećaju prihvaćeno za vrijeme školovanja. Stariji, ali i mlađi, pripadnici seksualnih manjina ranjiva su skupina i kod njih je povećan rizik za konzumaciju različitih opijata te ta konzumacija također može imati negativne posljedice kako na psihološko, tako i na fizičko zdravlje tih pojedinaca. Što se tiče fakultetskog razdoblja i punoljetnosti, važno je istaknuti da se u homofobnom društvu LGBT+ pojedinci i dalje mogu susretati s različitim oblicima stigmatizacije i diskriminacije te ona može biti prisutna na poslu ili za vrijeme visokoškolskog obrazovanja. Zbog svih tih razloga važno je senzibilizirati društvo za potrebe LGBT+ pojedinaca, a u tome ulogu imaju i pedagozi. Pedagozi imaju jedinstvenu ulogu jer oni mogu djelovati na veliki broj pojedinaca- školsko osoblje, roditelje i učenike, a sve od navedenih skupina imaju direktan utjecaj na to hoće li se LGBT+ djeca i mladi osjećati prihvaćeno i sigurno ili neprihvaćeno i nesigurno. Buduća istraživanja o ovoj tematici trebala bi se fokusirati u dva smjera- prvo, kvantitativna istraživanja na velikom populacijskom uzorku pridonose znanosti jer svojim rezultatima nude poopćene zaključke, a koji su povezani s pitanjima doživljene diskriminacije i nasilja, autanosti itd. Kvalitativna istraživanja pak imaju svoj dobrinos koji leži u tome da ona produbljuju razumijevanje potreba LGBT+ pojedinaca što je važno za stvaranje adekvatnih edukacijskih programa, ali i programa podrške.

Zaključak

Pošto su u hrvatskom društvu još uvijek prisutni neodobravanje i diskriminacija LGBT+ pojedinaca te su oni prisutni i u odgojno-obrazovnom okruženju, svrha ovoga rada bila je istražiti probleme i izazove s kojima se LGBT+ djeca i mladi susreću prilikom razvoja seksualnog identiteta. Seksualni razvoj identiteta je važan dio razvoja pojedinca te će se on razlikovati od razvoja seksualnog identiteta heteroseksualnih osoba i uključivat će određene faze. Početna faza uključuje propitivanje istospolne privlačnosti, a pošto djeca i mladi odrastaju u heteronormativnom društvu, tijekom tog perioda javlja se i kriza identiteta koja uključuje učenje prihvatanja činjenice da je pojedinac pripadnik seksualne manjine. Ovisno o tome u kakvoj obiteljskoj, školskoj i vršnjačkoj okolini odrastaju djeca i mladi, oni mogu razviti internaliziranu homofobiju koja se može manifestirati na različite načine, kroz strah i odbijanje sebe, ali i tako da se djeca počnu samoozljeđivati ili imati suicidalne misli. Veća razina internalizirane homofobije može biti povezana sa skrivanjem vlastitog neheteroseksualnog identiteta, ali i s prisutnošću homofobije i nasilja u okolini LGBT+ djece i mladih. Nakon prihvatanja vlastite istospolne privlačnosti, započinje gradnja homoseksualnog, biseksualnog ili transseksualnog identiteta te se pojedinci počinju autati drugima.

Kao što skrivanje vlastitog seksualnog identiteta može biti zahtjevan proces za LGBT+ djecu i mlade, jednako tako i otkrivanje tog identiteta može utjecati na dobrobit i zdravlje tih pojedinaca. Iako djeca i mladi žele biti prihvaćeni od strane prijatelja, vršnjaka, roditelja i drugih odraslih osoba, poput učitelja, tome nije uvijek tako te se mogu susretati s različitim reakcijama. Te reakcije su često u homofobnom društvu gdje se seksualne manjine stigmatiziraju negativne i neprihvatanje s kojima se LGBT+ djeca i mladi susreću može utjecati na njihovo psihološko zdravlje. Zbog manjinskog stresa koji se može pojaviti kod tih pojedinaca, važno je djelovati na svim razinama da se učenici, učitelji i roditelji educiraju o njihovim potrebama kako bi se oni osjećali sigurnima i prihvaćenima. Moguće je da će LGBT+ pojedinci biti izloženi različitim oblicima nasilja, unutar škole, obitelji i od strane vršnjaka, te je važno reagirati na takva ponašanja i zaustaviti nasilje usmjereno na seksualne manjine. Vršnjački i roditeljski utjecaji imaju ključnu ulogu u tome na koji način će se LGBT+ pojedinci osjećati po pitanju sebe i svoje seksualnosti te će njihovi pozitivni utjecaji za rezultat imati

smanjenje internalizirane homofobije, depresije, usamljenosti i izoliranosti. Iskustva za vrijeme odrastanja odrastanja mogu imati utjecaj i na to hoće li LGBT+ djeca i mladi konzumirati u većoj ili manjoj mjeri opojna sredstva, kako za vrijeme mladosti, tako i za vrijeme odrasle dobi. Za kraj, povećanje vidljivosti i poticanje prihvaćanja različitosti u društvu te tolerancije prema LGBT+ pojedincima mogu zaustaviti probleme s kojima se oni susreću prilikom zapošljavanja.

Prvo i najvažnije ograničenje ovoga istraživanja jest to da je za podatke ovoga rada korišteno iskustvo samo jedne osobe te se dobiveni rezultati ne mogu poopćavati. Osim što je korišteno iskustvo jedne osobe, ono je također bilo usmjereno na analizu sadržaja (dnevnički zapisi) te su zbog ta dva razloga podaci ovog istraživanja donekle individualizirani. Kažem donekle, jer se pokazalo da su neka od doživljenih individualnih iskustava zapravo prisutna i kod drugih LGBT+ pojedinaca, a time mogu pridonijeti boljem razumijevanju potreba velikog broja djece i mladih. Još jedno ograničenje ovog istraživanja jest to što su neki od korištenih podataka za analizu nastali prije 15 godina te je moguće da su se stvari uvelike promijenile od onda i ti podaci ne moraju pokazivati vjerno trenutno stanje u društvu i među LGBT+ pojedincima. Da bismo mogli saznati koliko djeca i mladi danas proživljavaju slične probleme, primjerice da se samoozljeđuju, trebali bismo provoditi istraživanja s djecom i mladima o veoma delikatnim temama što bi moglo u nekim slučajevima dovesti i do još većih problema nego što ih oni imaju sada. Treće ograničenje ovog istraživanja jest to da je analizirano doživljeno iskustvo bilo prisutno kod lezbijske pripadnice LGBT+ manjine te da postoji mogućnost da će se iskustva gejeva, biseksualnih i transseksualnih osoba razlikovati od iskustava lezbijski, a koji su povezani s razvojem LGBT+ identiteta. Iako je ovo dosta važna stavka, prilikom pisanja rada sam obratila pažnju da se bavim s temama koje će u manjoj ili većoj mjeri biti prisutne kod svih pripadnika LGBT+ manjina. Četvrto ograničenje ovakve vrste istraživanja jest to da su istraživač i subjekt istraživanja jedna te ista osoba te to može dovesti do pretjerane subjektivnosti i nemogućnosti povezivanja individualnog iskustva sa stvarnim društvenim iskustvom. Iako sam imala tu nit vodilju tijekom pisanja ovoga rada i trudila sam se zadržati objektivnost prilikom povezivanja vlastitog iskustva sa širim društvenim iskustvom, ne mogu sa sigurnošću reći jesam li zaista u tome uspjela.

Zbog ovih ograničenja je moguće da će neki istraživači smatrati da ne postoji valjanost za ovakvu vrstu istraživanja, ali autoetnografsko istraživanje upravo karakteriziraju jedinstvenost, subjektivnost i emocionalnost. Jedinstvena iskustva LGBT+ pojedinaca mogu pridonijeti razvoju kvalitetnijih odgojno-obrazovnih sadržaja i pridonijeti povećanju vidljivosti njihovih specifičnih potreba te je važno da se nastave istraživati ta specifična iskustva. Pisanje autoetnografskog istraživanja o vlastitom razvoju LGBT+ identiteta tijekom odrastanja i unutar odgojno-obrazovnog konteksta pridonosi senzibilizaciji pojedinaca za potrebe LGBT+ osoba.

Od iznimne je važnosti da se sva djeca i mladi osjećaju sigurno u obitelji i u školi, a posebno je važno djelovati u smjeru osiguravanja te zaštite i podrške za LGBT+ djecu i mlade jer su oni izloženi stigmatizaciji i diskriminaciji što može imati višestruke negativne posljedice na njihov zdravi razvoj. Pošto su oni ranjiva skupina, važno je istraživati probleme s kojima se susreću i negativne utjecaje okoline kako bi se to promijenilo. Osim toga, važno je istraživati i čimbenike koji pozitivno utječu na LGBT+ djecu i mlade kako bi se razvili odgovarajući programi podrške i edukacije te kako bi se učilo iz primjera dobre prakse. Iako je sve manje prisutna diskriminacija LGBT+ pojedinaca u društvu te se opći stav o njima počeo mijenjati, da bi se zaista vidjeli pomaci u smjeru tolerantnijeg društva koje prihvaća različitosti, nužno je raditi i na tome da se smanji njihova nevidljivost.

Smatram da je ovo istraživanje jedinstveno po svojoj naravi, pogotovo u dijelovima gdje se osvrće isključivo na dnevničke zapise, jer su oni zapravo bezvremeni za razliku od sjećanja koje može biti promijenjeno tijekom vremena. Smatram da je pisanje dnevnika iscjeljujuć proces te potičem sve one koji ih žele pisati da i započnu jer tko zna, možda će jednog dana poslužiti nečemu, kao što su moji meni poslužili za pisanje ovog rada.

Na kraju rada željela bih se zahvaliti: svojim roditeljima (na beskrajnoj podršci), svom srednjoškolskom profesoru (koji me potaknuo na promišljanje i odabir ovih smjerova), svojoj učiteljici (koja me poučavala kako živjeti ispravno), svom Svetom trojstvu (koje se neprestano trude potaknuti buduće mlade pedagoge i pedagoginje na prihvaćanje različitosti) i svojoj djevojci (koja mi je bila podrška tijekom svih uspona i padova prilikom pisanja ovoga rada).

Literatura

Adams, T. E. (2010) Paradoxes of Sexuality, Gay Identity, and the Closet. *Symbolic Interaction*. 33 (2), 234-256.

Bailey, J. M. , Vasey, P. L. , Diamond, L. M., Breedlove, S. M., Vilain, E., Epprecht, M. (2016) Sexual Orientation, Controversy, and Science. *Psychological Science in the Public Interest*, 17 (2), 45-101.

Björkenstam, C., Kosidou, K., Björkenstam, E., Dalman, C. , Andersson, G. i Cochran, S. (2016) Self-reported suicide ideation and attempts, and medical care for intentional self-harm in lesbians, gays and bisexuals in Sweden. *Journal of Epidemiology Community Health*. 70 (9), 895-901.

Chow, C., Vallance, K., Stockwell, T., Macdonald, S., Martin, G., Ivsins, A., Marsh, D. C., Michelow, W., Roth, E., Duff, C. (2013) Sexual identity and drug use harm among high-risk, active substance users. *Culture, Health & Sexuality*. 15 (3-4), 311-326.

Cramer, R. J., McNiel, D. E., Holley, S. R., Shumway, M., Boccillari, A. (2012) Mental Health in Violent Crime Victims: Does Sexual Orientation Matter? *Law and Human Behavior*. 36 (2), 87-95.

Custer, D. (2014) Autoetnography as a Transformative Research Method. *The Qualitative Report*. 19 (37), 1-13.

D'Augelli, A.R., Patterson, C.J. (2001) *Lesbian, gay, and bisexual identities and youth: psychological perspectives*. Oxford University Press. New York.

Ellis, C., Adams, T. E., Bochner, A. P. (2011) Autoetnography: an overview. *Historical Social Research*. 36 (4), 273-290.

Ercegović, N., Paradžik, Lj., Borišević Maršanić, V., Marčinko, D. (2018) Nesuicidalno samoozlijeđivanje i razvoj identiteta kod adolescenata. *Soc. psihijat*. 46 (4), 457-470.

Frost, D. M., Fingerhut, A. W., Meyer, I. H. (2022) Social change and relationship quality among sexual minority individuals: Does minority stress still matter? *Journal of Marriage and Family*, 1-14.

Gates, G. J. (2011) *How Many People are Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender?* The Williams Institute, UCLA School of Law. Dostupno na: <https://escholarship.org/uc/item/09h684x2> (21. travnja 2021.)

Greene, B., Herek, G.M. (1999) *Psihologija ženske i muške homoseksualnosti*. Hrvatsko sociološko društvo. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.

Herek, G. M., Cogan, J. C., Gillis, J. R., Glunt, E. K. (1997). Correlates of Internalized Homophobia in a Community Sample of Lesbians and Gay Men. *Journal of the Gay and Lesbian Medical Association*, 2, 17-25.

Herek, G. M., Gillis, J. R., & Cogan, J. C. (2009) Internalized Stigma Among Sexual Minority Adults: Insights From a Social Psychological Perspective. *Journal of Counseling Psychology*, 56(1), 32–43.

Kamenov, Ž., Huić, A., Jelić, M. (2015) Manjinski stres i mentalno zdravlje osoba homoseksualne i biseksualne orijentacije: pregled empirijskih provjera modela manjinskog stresa iz perspektive hrvatskog društva. *Kriminologija i socijalna integracija*. 23 (2), 1- 39.

Lagmuir, M. (2013) Improving School Climate for LGBT Youth: How You Can Make Change Now! *QED: A Journal in GLBTQ Worldmaking*. 37-42.

Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“ (2016) *Priručnik za nastavnike/ce i stručne suradnike/ce: o suzbijanju homofobije i transfobije te vršnjačkog nasilja nad LGBTIQ učenicima/icama*. Rijeka: Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“.

Maričić, A., Štambuk, M., Tadić Vujčić, M., Tolić, S. (2016) *Ja nisam gej mama, ja sam mama: Roditeljstvo LGB osoba u Hrvatskoj*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Martos, A., Nezhad, S., Meyer, I. H. (2015) Variations in Sexual Identity Milestones among Lesbians, Gay Men and Bisexuals. *Sex Res Social Policy*, 12 (1), 24-33.

McDermott, E., Roen, K., Scourfield, J. (2008) Avoiding Shame: Young LGBT People, Homophobia and Self-Destructive Behaviours. *Culture, Health & Sexuality*. 10 (8), 815-829.

McDermott, E. (2015) Asking for help online: Lesbian, gay, bisexual and trans youth, self-harm and articulating the 'failed' self. *Health*. 19 (6), 561-577.

Mendez, M. (2013) Autoethnography as a research method: Advantages, limitations and criticisms. *Colombian Applied Linguistics Journal*. 15 (2), 279-287.

Miceli, M. (2005) *Standing out, standing together: the social and political impact of gay-straight alliances*. Routledge. New York: Taylor & Francis Group.

Pikić, A., Jugović, I. (2006) *Nasilje nad lezbijkama, gejevima i biseksualnim osobama u Hrvatskoj: izvještaj istraživanja*. Biblioteka Kontra. Zagreb: Lezbijska udruga Kontra.

Milković, M. (2013) *Brutalna stvarnost: Istrživanje o nasilju, diskriminaciji i zločinju iz mržnje protiv LGBTIQ osoba u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Zagreb Pride.

Mršević, Z. (2017) Diskriminacija, roditelji i prijatelji: PFLAG Srbije protiv nasilja u porodici i odbacivanja LGBT dece. U: Bilić, B., Kajinić, S., ur., *Na raskršću opresija: intersekcionalnost & LGBT aktivizam u Hrvatskoj i Srbiji*. Beograd: Centar za kvir studije, 127-144.

Peđen, H., Huić, A. (2021) Medijacijski učinak samoefikasnosti u odnosu između znanja nastavnika o homoseksualnosti i pružanja podrške homoseksualnim učenicima. *Psihologijske teme*. 30 (2), 185-204.

Robinson, P. i Espelage, D. (2011) Inequities in Educational and Psychological Outcomes Between LGBTQ and Straight Students in Middle and High School. *Educational Research*. 40 (7), 315-330.

Ryan i dr. (2013) Family Acceptance in Adolescence and the Health of LGBT Young Adults. *Journal of Child and Adolescent psychiatric Nursing*. (JCAPN). 23 (4), 205-213.

Set, Z., Altinok, A. (2016) In Lesbian, Gay and Bisexual Individuals: Attachment, Self-compassion and Internalized Homophobia: A Theoretical Study. *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi ve Araştırmalar Dergisi*, 3, 135-144

Snapp, S. D., Watson, R. J., Russell, S. T., Diaz, R. M., Ryan, C. (2015) Social Support Networks for LGBT Young Adults: Low Cost Strategies for Positive Adjustment. *Family Relations*. 64, 420- 430.

Štambuk, M. (2022) Iskustva i potrebe mladih LGBTIQ osoba u Hrvatskoj: Izvještaj o rezultatima istraživanja. Zagreb/Rijeka: Lezbijska organizacija Rijeka "LORI".

Štulhofer, A. (2004) Uvod u razumijevanje seksualne orijentacije. U: Nikolić, T., ur., *Kako se orijentišemo: studija o seksualnoj orijentaciji*. Beograd: Deve, 7-31.

Vučković Juroš (2014) Socijalna isključenost seksualnih manjina u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*. 22 (2), 195- 218.

Wall, S. (2006) An Autoethnography on Learning About Autoethnography. *International Journal of Qualitative Methods*. 5 (2), 146- 160.

Yolaç E, Meriç M. (2020) Internalized homophobia and depression levels in LGBT individuals. *Perspectives in Psychiatric Care*. 1–7.